

Summa vitae

Önéletrajzi vázlat

HALASY-NAGY JÓZSEF

Halasy-Nagy József (1885–1976), a pécsi, majd a szegedi egyetem filozófia-professzora nyugalmába kényszerülve, elzárva a publikálás lehetőségétől több részletben megírta önéletrajzát. Az első részt, amely lényegében a pécsi egyetemi tanári kinevezéséig mutatja be életútját, 1955-ben, a másodikat 1961/62-ben írta. A két rész között némi átfedés van. Az első kézirat vége főiskolai tanári tevékenységét kb. egy, sűrűn gépelt oldalban – tehát vázlatosan – tárgyalja, a második kézirat pedig ennek a pályaszakasznak a bővebb kifejtésével indul. Fölmerült, hogy az első változat befejező részét elhagyjuk, hogy e rövidítés révén „kerek” szöveghez jussunk. Végül az látszott jobbnak, hogy mindkét kéziratot teljes egészében közöljük, vállalva az átfedés hátrányait, de jelölve mindkét szöveg határait. (Egy harmadik emlékeztést, amely kiskunhalasi éveinek ismételt, de a közreadottnál lényegesen részletesebb rajzát adja, ezúttal nem közöljük.) A *Summa vitae* gépelt, autográf javítású kézírata a család (*Deák Tamás*, Szeged) tulajdonában van. – L. A.

[I.]

A cselédház

Az ercsii (Fehér megye) Wimpfen grófi uradalomnak abban a szélesen terpeszkedő nádtetős cselédházában, ahol 1885. május 2.-án először pillantottam meg a napvilágot, aligha gondolta volna valaki, hogy életemet a szellemi világ kutatása és szemlélete fogja betölteni. Itt bizony uradalmi cselédek laktak összepréselve, legtöbbször két népes család egy tágas szobában, a konyhán pedig rendszeren négy család osztozott és kora hajnaltól késő estig húzták a gróf számára az igát. A fiúk 10-12 éves korukban már rendszerint „bregók”, azaz béresinasok lettek, hogy aztán a kisbéres, majd a béres rangján keresztül esetleg öregbéres vagy béresgazda méltóságára emelkedve fejezzék be életüket. A lányok pedig szolgálónak mentek vagy napszámba jártak az uradalomba, hogy aztán férjhez menve minél több gyerekszülésben és szakadatlan házi munkában menjenek tönkre.

Az én szüleim csak éppen egy fokkal álltak feljebb a béreseknél. Az apám, aki szintén a József nevet viselte, nem a gróf ökreit vagy lovait hajtotta, s nem járt ki a mezei munkára, hanem egy nagy műhelyben egyetlen segéddel az uradalom szekereit és kocsijait készítette, a kerekeket javította, szerszámokat faragott, s ha rákerült a sor, az uradalom halottjai az általa összeácsolt gyalult deszkakoporsókban indultak a temetőbe. A rangja faragóbéres, majd később mikor az iparhatóság is elismerte mesternek „bognár úr” volt, és ezért családunk egymagában külön konyhán és szobán lakhatott a cselédház végében a béresektől elkülönítve. Ő volt a béresház arisztokratája, aki kb. kétszer annyi javadalmazásban részesült, mint az ökörrrel és lóval bánó cselédek, de épp úgy hajnaltól vakulásig dolgozott,

mint azok. Amint besötétedett letette mestersége szerszámain és a műhelybe beszállingózó emberekkel még egy darabig kaszinózott, mielőtt átment volna a családjához.

Kora gyerekkorom így a majorságban telt el. Gyerekpajtásaimmal jártuk az istállókat, játszottunk a nagy fészerekben, kergettük a denevéreket, s ha megfotuk, megkínóztuk, kiszedtük a verébfészkeket és lapdáztunk a majorság körül elterülő nagy gyepségen, ahol régebben az uradalom birkanyájai legeltek, s noha a birkatenyésztés már ebben az időben igen összezsugorodott, az akácos gyepséget még nem szántotta fel az eke, hanem nagy területen kitűnő játszótér volt a gyerekhadnak ez a zöld füves térség.

Amint azonban iskolába kerültem, lassankint elszakadtam a béresgyerekektől. Jobban érdekelt a műhely, ahol magam is fűrtam-faragtam, az esti kaszinózásokon pedig mohón nyeltem a szót, ahol a világ dolgai meglehetősen naivan bár, de igen nagy változatossággal kerültek szőnyegre. Apám segítse, a nagybajszú Kozselka József, bőbeszédű tréfacsináló volt. A társaság orákuluma azonban egy Pap Gábor nevű öreg 48-as honvéd volt. Ma is emlékszem ősz szakállára, lassú, megfontolt beszédjére, ahogyan hallgatói körében vitte a szót. A faluban a maga házában lakott és apámmal a református gyülekezetben melegedett össze, ahol a vezető emberek közé tartozott. Úgy látom, ennek a barátságnak jó hatása volt az apámra, mert fölkelte benne az ambíciót: Pap Gábortól tanult meg több mint negyven éves korában írni-olvasni és így került be az egyház presbyterei közé, amire mindig sokat tartott és tisztében híven és buzgón forgolódott. Ő kapatta rá az újságolvasásra is. Könyvet a Biblián, a Dobos János Imádságoskönyvén és az öreg Szikszay „Keresztyén Tanítások” c. munkáján túl nem láttam a kezében, de beszélgetések közben különösen a világmindenség titkait és benső összefüggéseit szerette firtatni.

Apám magas termetű, komoly, szikár ember volt, akit nevetni sohse láttam, mosolyogni is csak ritkán. Teljesen a munkájának élt, a házi dolgokba nem szeretett beleavatkozni, – ezt anyámra hagyta. Jó szívű, segíteni kész, de hirtelen haragú volt, s ilyenkor durva és kíméletlen tudott lenni. Minket, gyermekeit ritkán fenytett meg, de olyankor mindig nagy szükség volt az anyai védelemre, különben túl súlyos lett volna a büntetés. A családi érzés igen nagy mértékben uralkodott a lelkén. Az anyját, – akit még ismertem, – rendkívül tisztelte és igen hallgatott rá. Az öreg néninek szép háza volt a faluban, ahol özvegyként élt, mikor én emlékszem rá. Úgy van eszemben, mint sovány beteg asszony, aki alig tud járni és egy fogadott ápolónő viselt gondot rája. A fiai szorgalmasan látogatták, a menyei azonban kevésbé, mert ezek nem szerették. Nálunk is sok családi viszály oka volt, mert az apám rendszeren az anyjának adott igazat. De akkor vált csak igazán teherre az öreg néni, mikor fiai úgy határoztak, hogy kiveszik őt az ápolóné kezéből, aki állítólag mindent ellopott a házától és havonként felváltva vitték őt egyiküktől a másikhoz. Ránk minden negyedik hónapban került a sor, de ettől már előzően három hónapig rettegett az anyám.

Az én életembe igen különös módon került bele az öreg néni. Egy alkalommal, mikor éppen nálunk volt, valami kis földjét adta el és a szerződés aláírásához ki kellett jönni a községi jegyzőnek. Ezért az aktusért a jegyző olyan összeget kért, ami az anyámnak igen soknak tetszett, s ő akkor elhatározta, hogy ha egy jegyző ily könnyen képes oly sok pénzt keresni (ne feledjük: az apám évi pénzületménye a természetbeli járandóságokon kívül egy egész évre mindössze 40 azaz negyven o.é. forint volt!), belőlem török-szakad tanult embert, értsd: jegyzőt fog nevelni és nem ad mesterségre, ami családi helyzetünknel fogva a legtermészetesebb lett volna. Egy szóval: a beteg nagyanyám és a jegyző nélkül én aligha kerültem volna magasabb iskolába, hanem ahogy a hajlamaimra visszagondolok,

alighanem asztalos mester lennék valahol. Ilyen különös véletlenek döntenek sokszor az ember sorsa felől!

4-5 éves lehettem, mikor a nagyanyám meghalt és nem zavarta többé a családi békét. Jó pár évig tartott azonban míg az életünkben állandó programként szerepelt, hogy legalább évente egyszer mindnyájunknak meg kellett látogatni apámnak a grófi uradalom messzefekvő pusztáin élő testvéreit, kik közül az egyik botos-ispán, a másik gépész-kovács volt Agg-Szent-Péter pusztán, a harmadik pedig magtáros Alsóbesnyőn. Ez a látogatás rendszeren valamelyik ünnepkor esett meg és nekünk a kocsikázás izgatott élményt jelentett különben egyhangú életünkben.

A nagyapáimat sem apai, sem anyai részről nem ismerem. Az atyai nagyapám – abból a tényből is következtetve, hogy apámat 1843. augusztusában Kápolnásnyéken keresztelték – valami jobb uradalmi cselédember volt ugyancsak Alsóbesnyőn, aki öregségére házat és némi földet szerzett magának Ercsiben, ahol az uradalom központja volt. Mind a négy fia szintén az uradalom szolgálatában élt.

Anyai nagyatyám, Tóth János, baracskai szegény zsellérember volt, akiről csak annyit tudok, hogy ágaskodó lova a patájával homlokra csapta és így halt meg. Négy fia és négy lánya volt, akik szanaszét szóródtak a világban, s alig emelkedtek a szellérsoron túl. Közülük az anyám, Tóth Lídia (szül. 1853., megh. 1923.), apámnak második felesége volt, miután az első kicsiny fiával együtt két évi házasság után meghalt.

Szüleimnek én voltam a hatodik gyerekük, de előttem mind az öt testvérem oly korán meghalt, hogy én egyre sem emlékszem közülük. Születésemkor alighanem csak egy kis lány volt közülük életben, de rája sem emlékszem, csupán az arcképe van az emlékezetemben, ami ott függött a szobám falán. Utánam még egy leány, és egy fiú született, s mind a hárman elértük az ötven esztendőt, sőt többet is. Érthető, ha ilyen körülmények között szüleink különös aggodással vettek körül bennünket, s velem, mint aki a legöregebb maradék voltam, öreg napjaik ígéretként legtöbbet törődtek.

Úgy emlékszem, vékony, hosszúra nyúlt gyerek voltam, akit serdülő koromtól fogva mindig a tüdővészről féltettek és bizonyosan ennek is volt része benne, hogy nem erőltettek a fizikai munkára, hanem látva, hogy a tanuláshoz van kedvem, meghagytak az iskola padjain akkor is, amikor nem voltam u.n. kitűnő tanuló. Mert színjeles csak a gimnázium hetedik és nyolcadik osztályában lehettem, addig nehéz körülményeim miatt nem igen mutathattam föl ilyen bizonyítványt.

Úgy rémlik különben, hogy a betű nem volt előttem egészen titok, amikor hat éves koromban az elemi iskolába kerültem, mert karácsonykor az öreg Vizota rektor úr átültetett a második osztályosok közé, mondván: te fiam már tudsz annyit, hogy ebben az osztályban tanulhassál. Így aztán három év alatt kijártam a négy elemi, s kilenc éves koromban úgy látszott a dolog, mintha az iskoláimmal immár készen is lettem volna. Különösen az anyám volt az, akit nem hagyott nyugton középiskola gondolata, bár ez alig haladt túl gondolatában a polgári iskolán. Ehhez azonban idegenbe kellett volna költöznie, ami viszont költséggel járt s ehhez az én szüleimnek nem igen volt tehetségük. Aztán meg fiatal is voltam, kapóra jött nekik tehát, hogy ebben az évben egy Engel Simon nevű zsidó tanító magániskolát nyitott a falunkban, ahova főleg az intellektuálisabb igényű zsidó családok írárták be a gyerekeiket, de voltak ott keresztyén gyerekek is, akiknek a szülei gondosabb tanítást reméltek itt, mint a zsúfolt községi vagy katolikus iskolákban. Az anyámra főleg az hatott, hogy Engel még németül is tanított, így hát szüleim

úgy döntöttek, hogy mielőtt kiadnának a házból, még egyszer járjam ki a negyedik osztályt ebben az u.n. zsidó iskolában. Ám ennek az évnek is vége lett és újra fölvetődött a kérdés: inas legyen-e belőlem, vagy magasabb iskolába lépjek?

Szerencsémre lakott Pesten egy nagynéném, Julcsa néni, aki anyám legfiatalabb nővére volt és a Flóra gyertyagyár irodaszolgájának volt a felesége. Láng Józsi bácsi – aki egy érdi sváb gyerek volt és eredetileg persze Langnak hitták – a gyár pénzbeszédőjének szerette magát címezni, minthogy egy tisztviselő mellett ő vitte a táskát, mikor pénzért mentek a bankba, – csinos, de kissé könnyelmű ember volt. A négytagú családnak ennél fogva minden egyéb kis jövedelem kapóra jött, ezért Julcsa néném vállalkozott arra, hogy engem is magukhoz vesznek havi 10 o.é. forintért 1895 őszén. Ez nem látszott túlságosan nagy összegnek, s így kerültem Pestre iskolába. Az anyám, mikor föl vitt szeptember elején beírtni, maga sem tudta milyen iskolába ad. Julcsa néném azt mondta neki: van itt a közelben (félóra járásnyira!) egy reáliskola, legjobb lesz, ha oda íratnak be. El is indultunk, be is íratnak, s akkor derült ki, hogy gimnáziumba kerültem, – a Lónyay utcai református gimnáziumnak lettem a növendéke. Nem baj, négy osztályt itt is ki lehet tanulni, – gondolták, – és aztán majd bedugnak otthon a község házára, hogy elinduljak az óhajtott jegyzőség felé.

Nem is lett volna semmi baj, az iskolában is megálltam volna a helyemet, ha Julcsa néni háza nem lett volna olyan zavaros. Egy u.n. alkóvos szobájuk és konyhájuk volt csupán, az is valami hátsó udvarra nyílt és sohasem volt benne világos. A szobában öten nyüzsgöttünk, a konyhában pedig Pista bácsi (egy másik rokon) volt az ágyrajáró, aki este, mikor előkerült a gyárból, szintén köztünk üldögélt és a maga kedves, száraz humorával csevegett velünk. Itt ugyan tanulni, leckéket csinálni nem igen lehetett és nem is nagyon noszogattak rá. Így bizony a gimnázium első osztálya nem végződött rám nézve valami fényes eredménnyel: csupa elégséges bizonyítvánnyal mentem haza 1896 nyarán, miután még születéssel egy napot köszáltunk a millenniumi kiállításban megcsodálva az ott látható csodákat.

Hogy gimnáziumi pályafutásom ekkor nem ért véget, abban része volt az osztályfőnökömnek, Dr. Rupp Kornélnak is, akinek véletlenül szintén volt Ercsiben háza s a nyarat rendszeren ott töltötte. Rupp nem volt közönséges, szürke pedagógus, amilyen a legtöbb tanárember. Ő alapította és szerkesztette a Tanulók Lapját, ami nagyon jó ifjúsági lap volt, magasabb színvonalú és értelmesebb, mint a Dolinay Gyula hasonló szándékú újságja. Jó megjelenésű és úri viselkedésű ember volt, aki a premontrei rendet egy szép asszony kedvéért hagyta ott, akivel harmónikus házasságban élt. Én ragaszkodtam hozzá, s mivel „földi” voltam, ő is törődött velem. A nagy vakációban otthon magához rendelt és csendes kertjében külön latin órákat adott nekem pusztán a tanítás kedvéért. Ő beszélt az apámmal és tanácsolta neki, adjanak csak tovább is a gimnáziumba, mert hiszi, hogy sokkal jobb eredményt is fogok még produkálni. Ruppnak köszönhetem ennél fogva, hogy se kisbéres („bregó”, mint az uradalomban nevezték), sem inas nem lett belőlem 11 éves koromban.

Közben magam és velem együtt a családunk is mindjobban elidegenedett attól a környezettől, amelyben laknunk kellett, de amellyel nem éltünk többé együtt. Mint maradékgyerekeket a szüleink gondosabban óvtak és neveltek azoknál, akiket magunk körül láttunk. Én pl. sohasem jártam nyáron sem gatyában és mezítláb, mint a béresgyerekek: egyszer próbáltam meg, de nem ízlett és abba hagytam véglegesen. Hozzájárult aztán

a „zsidó” iskola, amiért társaim szemében magam is zsidó lettem, ami persze kiközösítést jelentett (ekkor voltam kénytelen ok nélkül tartani a hátamat először a zsidókért, de nem utoljára!), majd jött a gimnázium, s én a környezetemben magamra maradtam. Nem voltak többé a cselédház körül játszótársaim. A szünidőkben annál buzgóbban fűrtam-faragtam a műhelyben, s különös kedvvel készítettem a hajókat, amiket a Dunán szerettem úsztatni, míg aztán egyiket a másik után elsodorta a víz...

A szüleim is érezték, hogy kinőttünk immár ebből a környezetből és keresték belőle a szabadulást. Összetakarított kis pénzükön és az apám örökségén házat vettek a faluban, egy hosszú, elült parasztházat, amit azonban nagy költséggel elkezdtek átépíteni, magasabbra emelni. Közben jó része összeomlott, az átépítés sokkal többbe került, mint számították és mire II. gimnazista koromban a magunk házába költözhattünk, volt ugyan házunk, csinos két szobás lakásunk, de adósságunk is, amelytől sohse tudtunk többé megszabadulni, mert inkább nőtt, mint fogyott. Ebből még nekem is maradt éppen elég, s halasi gimnáziumi tanár koromban erre, meg a szüleim segítségére bőven vissza kellett fizetnem mindazt, amibe az én iskoláztatásom került. A szüleim és a testvéreim azonban, noha értük is szép összegeket kellett kifizetnem, amik engem is sokszor elnyeléssel fenyegettek, – ez a fölvergődött szegény gyerek rendes tragédiája! – mindezt sohasem tartották elegendő törlesztésnek, az egyik fél azért, amit ők értem „áldoztak”, a másik azért, amivel őket „megrövidíttem”! Pedig egészen bizonyos, hogy nélkülem valamennyien belesüllyedtek volna a cselédházba vagy valami apró kézművességbe, mint az apám összes rokonai. Nem vették észre, hogy mikor a sok véletlen révén engem akartak a szüleim emelni, akkor önmaguk is akarva-akaratlan emelkedni voltak kénytelenek, s lélekben a hálátlan gyermek és szeretetlen testvér bélyegét nyomták rám oktalanul és jogtalanul. Szerintük bizonyosan nem lett volna szabad magamért és a saját családomért élni, hanem életük végéig (az apám 1920-ban, az anyám 1923-ban és a nővérem 1943-ban halt meg) csupán nekik élni és „törleszteni”.

No de mindegy! A lényeg az, hogy 1897-ben már a magunk házában laktunk benn a faluban és elszakadtunk a „béresház”-tól. Rá egy-két évre az uradalommal minden kapcsolatunk megszakadt, apám is kilépett a grófi szolgálatból és kiváltva az önálló iparosságra szóló engedélyét több-kevesebb sikerrel a maga számlájára bognárkodott csaknem egészen a haláláig. Ez már egy új korszak az életemben.

A gimnáziumi évek

Noha az első gimnázium eredménye rám nézve nem volt valami fényes és semmi esetre sem felelt meg annak, amit az elemi iskola után vártak tőlem, a körülmények alakulása folytán tanulói éveim nem szakadtak meg. Sőt igazán ekkor kezdődtek, mert a Rupp Kornéllal való személyes találkozás következtében az irodalmi és nyelvi stúdiumok iránt komoly érdeklődés ébredt bennem. Ő ugyan hamarosan elhagyott bennünket, majd nemsokára meghalt, de a harmadik gimnáziumban helyette a magyar és latin nyelvek tanítása Horváth Cyrillnek, egy volt cisztercita papnak és a régi magyar irodalom jeles kutatójának kezébe került, aki személyes tulajdonságaival tovább is ébren tudta bennem tartani az érdeklődést. Érdekes, hogy ennek a tanáromnak is volt valami köze a szülőfalumhoz: egy ercsii nőt tett gazdasszonyából később a feleségévé. Az iskolában keményen

fogott bennünket, a keze is gyorsan eljárt, mégis mindnyájan szerettük. Megéreztuk benne a nem egészen köznapi embert és imponált nekünk.

A többi tanárom olyan volt, amilyen a legtöbb tanár: inkább a tanításnak, mint a nevelésnek egyszerű napszámosa. A gimnázium második osztályát mégis fele jeles, fele jó érdemjeggyel fejeztem be, sőt 25 frt. (vagy korona? – bizony nem tudom, csak a számra emlékszem) ösztöndíjat is kaptam. Így hát automatikusan mentem a pályán előre.

Közben a könyvek iránt is föltámadt az érdeklődésem: kezdtem szenvedélyes olvasó lenni, s magam is egy kis könyvtárt szándékoztam gyűjteni. Az első könyveim Petőfi Sándor és Vörösmarty Mihály költeményei voltak, továbbá Donászy Gyulának „Buda hőse” és „Egy magyar diák Mátyás király korában”, s Pajeken Frigyes „Mitaha'sa a puskaporképű” című írásai. Igen büszke voltam ezekre a kincseimre, s mivel minden áron szaporítani szerettem volna őket, mohón olvastam a könyvárjegyzékeket és álldogáltam a könyvesboltok kirakatai előtt, hogy az új könyveket lássam. Órákig képes voltam ezek kedvéért elkészálni Budapest belvárosában, pedig ez elég messze volt a lakásomtól. Ez a szenvedélyem a katalógusok és a könyvesboltok iránt azóta sem csökkent bennem.

Ámde a lakásom! Ezzel elég baj volt. Julcsa nénémék ugyanis mindig kiljebb és kiljebb költöztek a periféria felé. A Védgát utcából kimentek lakni a Közvágóhídon jóval túl, sőt hamarosan a külső Soroksári úton, a Fegyvergyár közelében kötöttek ki. Bűdös gyárak és üres telkek voltak a környéken és nekem egy egész órát kellett kutyagolnom, hogy elérjek a Lónyay utcai gimnáziumba. Reggel fél hétkor már bekopogtattak értem a még messzebb-ről, Erzsébetfalváról bevándorló tanuló társaim és négyes-ötös csapatban vonultunk az iskola felé. Egy óra után délben ugyanígy mentünk haza, de közben még vettünk magunknak időt arra is, hogy egy kis parázs verekedést rendezzünk a Bakács téren a polgárista kollegákkal. Félhárom-háromra azért rendesen hazavergődtem. Persze ennek a vándorútnak megint megvolt a következménye: harmadik osztályban újra megjelent bizonyítványomban az „elégséges”. Az egészségem se állt a legjobb lábón, noha Julcsa néném nemcsak a távolságot toldotta meg az iskoláig, hanem a kosztpénzt is fölemelte 50 %-kal.

Mindezek gondolkodóba ejtették a szüleimet, s kezdtek töprengeni azon, hogy érdemes-e nekik Budapesthez ragaszkodni? Az uradalmi főgépész ekkor már három fiát taníttatta Székesfehérvárott, a megyeszékhelyen: Baranyay Gyulát, Lajost és Nándort, akik pár házzal odább lakván a falunkban, nekem pajtásaim voltak. Gyula volt köztük a legkiválóbb tanuló, aki később a cisztercita rendbe lépve a Jusztin nevet kapta, s a rendje budapesti főiskolájának igazgatója, majd az egyházjog professzora lett a Pázmány Péter egyetemnek előbb a teológiai, s később a jogtudományi karán. 1949-ben azonban mégis mint a Mindszenty-pör másodrendű vádlottja lett világszerte ismeretes elítéltetése révén. A két kisebbik gyerek: Lajos és Nándor nem érték el az ő tehetségét, de Jusztin szépen vitte őket előre. Lajosból, a fehérvári újságíró hecckáplánból a Bangha–Baranyay duó támogatása következtében a Központi Sajtóvállalat nagyhatalmú vezérigazgatója, kormányfőtanácsos és „Lebemann” lett, Nándor pedig, aki nem jutott el az érettségig sem, Fehér megye legjövedelmezőbb községi jegyzőségét, az érdit kapta meg. E három pajtásom példájára az édes anyám a negyedik gimnáziumra engem is Székesfehérvárott a ciszterciekhez íratott be és egy diáktartó kosztosházhoz, az öreg Ruzicska nénihez adott a Kígyó utcában, ahol havi 16 forintért láttak el a szükséges jókkal.

Nem volt ez rossz hely. Hárman szorongtunk egy szűk kis diákszobában: Krepsz

Miska, egy ugyancsak ercsii parasztyerek és egy Hingyi Mihály nevű pentelei első gimnazista parasztfiú, akit csak Muki néven szólítottunk. Krepesz Miska három évvel idősebb volt nálam és a csurgói gimnázium elég szabados diákszobáiból került ötödikesnek Fehérvárra, Muki pedig nehézkes, de jóindulatú 12 éves mamlasz volt. Miska fölényesen bánt velem, a szerinte tapasztalatlan ifjonccal, Mukit pedig mind a ketten mélyen lenéztük. Mindhármunkat Ruzicska néninek egy öregkisasszony lánya igyekezett kordában tartani. Hármunk közül még engem szívelt legjobban, aminek következtében ádventben nekem kellett hajnalban fölkelni, hogy rorátékra én kísérjem őt a ciszterciek templomába. Egyébként nyugodtan tanulhattunk, nem zavart bennünket senki és semmi.

A fehérvári gimnázium jó iskola volt. Tanáraink szigorú, de kitűnő pedagógusok voltak, csak kelletlenül jobban szerették az írásbeli feladatokat. Azért jutott időnk nagy sóstói sétákra és az olvasásra is. Egyik tanulótársam, Szekfü Ignác (a később neves Gyula öccse) atyjának könyvtárából itt jutott a kezembe Taine Angol Irodalomtörténete Csiky Gergely fordításában, ami egészen rendkívüli hatást tett rám. Hihetetlen távlatok nyíltak előttem, s ez az élmény volt az oka, hogy később megírtam Tainéről szóló könyvem, amikor a Levelezését is megismertem halasi tanár koromban.

Különbözn szerettem ezt az iskolát. Az osztályfőnököm, Kapossy Endre és a történet-tanárom, Vass Bertalan, a későbbi főigazgató és Horváth István életírója voltak rám legnagyobb hatással. Kapossy Endre a latin nyelvet, Vass pedig a történelmet kedvelte meg velem mindjobban. A természettudományok és a matematika iránt nem igen tudtam érdeklődni. Egyetlen keserűségem volt, hogy református voltom miatt – hárman voltunk az osztályban mindössze ezen a hiten – a társaim sokat ingerkedtek velem, de bizonyosan itt tanultam mégis megbecsülni a szerzetes iskolák katolikus szellemét, ami egész életemben megmaradt bennem. Később Pécsen a fiaimat is szívesen láttam a ciszterciek gimnáziumában. De a sors úgy hozta magával, hogy mégse maradhattam Fehérvárott, hanem az ötödik gimnáziumra újra visszakerültem a pesti református gimnáziumba.

Ennek megint csak az volt az oka, hogy egyrészt szüleim sokalták a fehérvári iskoláztatás költségeit, másrészt nyakas kálvinista voltuk miatt nem lelkesedtek nagyon a katolikus iskoláért. Mivel elég jó tanuló voltam, s közben már a községi jegyzőktől is többet kívántak, mint négy középiskola, hajlandók voltak hát tovább taníttatni. Julcsa néném is újra fűt-fát ígért és édesgetett vissza magukhoz, ezért elhatározták, hogy ötödikre megint a pesti gimnáziumba küldenek.

Azonban nem csak a leves, hanem a rokoni szeretet sem jó fölmelegítve: a szállás-helyem napról napra rosszabb lett. Az egészségem is leromlott: tüdőbajtól féltettek, amiért a jó doktor bácsi hat hétre vakációt rendelt nekem a télen. Utána pedig márciustól júniusig arra vállalkoztam, hogy vasúton járok be Ercsiből a pesti gimnáziumba, ami akkor még igen szokatlan jelenség volt. Hajnali 5 óra után kellett naponta kikutyagolnom a félórányira fekvő vasútállomásra, s negyedkilenc-félkilencre sikerült bevergődnöm az iskolába. Közben még Pesten is kellett gyalogolnom a ferencvárosi állomásról a közvágóhídi villamosig (mert a Mester utcán akkor még nem járt villamos), s ezt az utat rendszeresen futva szoktam megtenni. Tanáraink egy-két elkésésemet megbocsátották, s csodálkozva néztek rám, mint valami sarkutazóra, aki a tudományért így utazgat. Pesten olcsó ebédet ettem egy Rákóczi úti vendéglőben, és délután 6 órakor újra otthon voltam. Magamnak volt egy kis szobám, ami ugyan csak az ajtón kapott világosságot, de én jól éreztem magamat benne.

A tanulással így sem lett volna különös bajom, de a hatodik osztályra már csak az őszi és téli időjárás miatt is ez az utaztatás nem sok jóval kecsegtetett, ezért megint csak Pesten néztünk szállást. Rövid budai próbálkozás után megint csak visszakerültem a sötét Ferencvárosba, még pedig a Liliom utcába egy fiatal házas unokabátyámhoz, aki asztalosként a Thék gyárban dolgozott. Nem volt itt rossz helyem, megvoltunk jó békességben, csakhogy ez a Jani bátyám nyáron elköltözött Iglóra, ahol – ha jól emlékszem – a javító intézet asztalos műhelyének a vezetését vállalta el.

Újra ott álltam a szállás gondok előtt. Ekkoriban került a kezembe a debreceni református gimnázium értesítője, melyben olvastam, milyen keveset kell ott a kollégiumi ellátásért fizetni. Ösztöndíjak és kedvezmények is bőven kínálóztak: elhatároztam, hogy most már magam veszem kezembe a sorsom irányítását. A községi jegyzőség engem nem vonzott: tovább akartam tanulni. Megfolyamodtam tehát Debrecent. Fölvettek a hetedik gimnáziumra. Egyelőre ugyan csak kosztot adtak a konviktuson valami csekély összegért, s karácsonyig kénytelen voltam kinnt lakni a Darabos utcában, nem messze a Csokonai házától, de karácsony után bekerültem a kollégiumi coetusba. Helyen voltam, mint Dorozsma! Nagyszerűen éreztem magamat. Ösztöndíjat is kaptam, semmi más gondom nem volt, mint tanulni. Üres óráimban a kollégiumi könyvtárt bújtam és két kisebb diákot tanítottam, még pénzem is volt elég. Előfizettem a Budapesti Szemlére, járattam a Századokat és a Történelmi Tárt, s egyéb könyveket is tudtam venni. Hazulról csupán a ruháimat kaptam. Új helyzetem a tanulásomon is meglátszott: tiszta jeles tanuló lettem, csak a tornából és az énekből maradtam a gyengék között.

Így végeztem el a hetedik és a nyolcadik osztályt boldog megelégedéssel a debreceni kollégiumban, ahol 1903 júniusában az érettségit is színjeles eredménnyel tettem le.

E külső események mellett persze szellemileg is fejlődtem.

Második gimnazista koromban jó barátságba kerültem a falumbeli községi orvos fiával: Dömötör Rezsővel, aki velem egykorú volt és Budapesten a Barcsay utcai gimnáziumban tanult. Vakációkban mindennapos voltam náluk nyolc éven keresztül, míg el nem szakadtam végleg Ercsiből. Az apja könyvei közül főleg a Pallas Lexikont forgattam, de Arany János munkáit is itt volt alkalmam megszeretni. Később pedig az orvosi könyvek is érdekeltek, főleg az anatómia és fejlődéstan, meg a fiziológia. Ekkor támadt kedvem az orvosi pályához, ami azonban a pálya költséges volta miatt mindig igen ködös messzeségben lebegett előttem.

Közben ötödik gimnazista koromban történt, hogy a falunkba új református pap került, akinek volt egy nálam egy évvel idősebb fia, Varga Sándor, a később csákvári ref. pap és esperes. Sándor szintén mindennapos lett a doktorék házában és igen jó barátok lettünk. Az ő révén jutottam a parochia könyvtárához, ahonnan főleg teológiai könyveket: Baur Egyháztörténetét, Kovács Ödön Dogmatikáját, Lewes Filozófiatörténetét és a Történelmi Életrajzok kötetét olvastam meleg érdeklődéssel. Az öreg pap már az ötödik osztály végétől kezdve vasárnap délutánonként néha a templomi szöszékre is fölküldött, s ekkor a papság felé fordult az érdeklődésem.

A pesti gimnáziumban pedig Varga Bálint nevű tanárom fölfigyelt a magyar dolgozataimra és szívesen csiszolta a stílusomat. Ugyancsak az ötödik gimnáziumban történt, hogy meleg barátságot kötöttem egy Lator László nevű, később fiatalon elhunyt osztálytársammal és sokszor megfordultam az otthonukban. Náluk láttam először a régi megyei

gentry-családok életformáját. Laci özvegy édes anyjával élt Budapesten. Az atyja Ugocsa megye főjegyzője volt és a család Nagyszőlősen volt birtokos. A fiúnak irodalmi hajlamai voltak és egy kis házi önképzőkört alakított a barátaiból, ahol saját szerzeményeinket mutattuk be és bíraltuk meg. Közben sok szépirodalmat faltunk, főleg Jókait. Laci azonkívül szenvedélyes levelező volt és egész az érettségéig sok levelet váltottunk, tele az ifjúság sok buta és szép eszme-futtatásaival. Ez a barátság kétségtelenül sokat csiszolt rajtam az emberek közt való forgolódás tekintetében.

Debrecenben az osztályfőnökömnek, Nagy Zsigmondnak köszönhetek legtöbbet, aki az iskolán kívül is bevont a beszélgetéseibe és főleg a filozófia tanulmányozásának szükségességét hangoztatta előttem.

Tőle kezdtem tanulni privát szorgalomból franciául is, aminek későbbi tanulmányaim folyamán legtöbbször hasznát vettem.

A debreceni önképzőkörben szorgalmas bíráló voltam, s egy ízben versírással és novellával is megpróbálkoztam, ami mind hozzájárult kifejezési készségem gyarapodásához. Egyébként azt hiszem, nem voltam az érettségi alkalmával semmivel sem különb, mint más reményteljes ifjú, bár egy-két kis írásom már előbb is megjelent egy ifjúsági vallásos lapban, érettségi után pedig a jó öreg Egyetértés hozta a nyáron egy tárcámat Reviczky Gyuláról. Ekkor minden azt mutatta, hogy ha lehet tőlem valamit várni, azt az irodalomtörténet és a kritika terén fogom megmutatni.

Az egyetemi évek

1903. június havában a debreceni ref. kollégiumban színjeles eredménnyel tettem le az érettségi vizsgát. Mint mondták: praeclare maturus voltam. De hát quid nunc? Ingadoztam a papi és a tanári pálya közt, s Kolozsvárra gondoltam, ahol a theologusok egyúttal – úgy hallottam – az egyetemen is hallgathatta, és így egyszerre készülhettek mind a két pályára. Ennek a terhétől nem ijedtem meg, de közben más valami történt. Kezembe került még a kollégiumban a Báró Eötvös József-Collegium pályázati hirdetménye és én benyújtottam ide a pályázatomat állami ingyenes helyre azzal, hogy a középiskolai magyar–német szakos tanárságra óhajtok készülni. A debreceni gimnáziumban osztálytársam volt a fiatal Tisza István gróf: a nyár folyamán megkértem őt egy levélben, hogy az édes apjával támogattassa a kérvényemet. A fiatal gróf válasza kedvező volt, de hogy a kiváló államférfi aztán valóban protegált-e engem „illetékes helyen” vagy sem, ezt máig se tudom. Én persze izgatottan lestem a pályázat eredményét, s mivel ez késett, augusztus egyik napján a hajón felutaztam Budapestre és személyesen állítottam be a Collegium nagyhatalmú igazgatójához, a híres B. G. úrhoz (így nevezték ugyanis a kollégisták Bartoniek Gézátt!), hogy kérvényem sorsa felől érdeklődjem. A nagyúr a régi Csillag-utcai Kerkapoly-ház első emeletén a pesti Központi Vásárcsarnok mögött (ebben a házban székelt akkor a Collegium) kegyes leereszkedéssel és hűvös szívességgel fogadott. Ám kifejtette előttem, mily nehéz a dolog: sok az eszkimó, kevés a foka, – szóval sok a pályázó és kevés különösen az államköltséges hely, tehát azt ajánlaná, jelentsem ki és ezt egy szülői nyilatkozattal is támasszam alá, hogy egy féldíjas helyet is elfogadnék. Én ezt naiv fejjel megtettem és a kívánt szülői nyilatkozatot is beküldöttem. Azt gondoltam ugyanis, hogy a Collegium pénztárába befizetendő évi díjat majd megkeresem privát órák adásával és így nem lesz semmi baj. Mert azzal tisztában voltam,

hogy a szüleim ezt képtelenek lesznek értem megfizetni, hogy azontúl még ruházzanak is. Továbbá abban a balhitben voltam, hogy a második évre majd előléphetek egy ingyenes helyre... De nem így történt!

Hamarosan rájöttem, hogy kár volt türelmetlenkednem és személyesen mennem fel B. G. úrhoz és még nagyobb kár volt a mesebeli holló módjára a sajtot kiejtenem a számból: mert ha Tisza István volt valóban a protektorom, bizonyos fölvettek volna ingyenes helyre, amivel még évi 200 korona zsebpénz is járt, így pedig az évi 400 korona féldíjat a szüleim csak adósságból fizethették ki, amit aztán kamataival együtt, sőt tőkében is jóval megtetézve nekem kellett a későbbi években megfizetnem. S ehhez járult még egy további nemszeretem mozzanat: amint szeptemberben bevonultam a Collegium egyik II. emeleti szobájába, ahol két egybenyíló szobában nyolcan laktunk (négy harmadéves bölcsész és négy gólya), B. G. úr azt kérdezte tőlem, tudok-e németül? Én azt feleltem: beszélni még nem tudok, de meg akarok tanulni, – mire ő kereken kijelentette, hogy akkor szó sem lehet arról, hogy a német szakra iratkozzam, hanem magyar–latin–görög szakra kell készülnöm. Magántanítás pedig a Collegium tagjainak tiltva van, mert azok az egész napot tanulmányaiknak kötelesek szentelni, és különben is délután a kollégistáknak az egyetemi előadásokon kívül külön óráik vannak a Collegiumban.

Erre forogni kezdett velem a világ, mert rögtön láttam, hogy ilyen feltételek mellett és féldíjas kollégiumi tagként, amivel még az egyetemen is csak féltandíjat kaphatok, a tanári pályát ugyan el nem végezhetem, mert hiányzik hozzá a nervus rerum gerendarum, – a pénzem! Írtam tehát egy keserves levelet Kolozsvárra Kenessey Bélának, a későbbi erdélyi ref. püspöknek, aki akkor az ottani ref. theologiai akadémia igazgatója volt és kértem, hogy vegyen föl theologusnak. Kenessey hosszan válaszolt és igyekezett szándékomról lebeszélni. Kifejtette levelében mily nagy dolog az, ha az ember az Eötvös-Collegium tagja lehet és hangoztatta, hogy a tanár maga is pap, tehát még akkor sem vagyok rossz helyen, ha hajlamaim erre a pályára vonzanak. Én tehát maradtam: lesz, ami lesz! Az első egyetemi évet csak kihúzom a Collegiumban, s azután? Hátha lehetek ingyenes tag.

Aztán csakhamar magam is rájöttem, hogy Eötvös-Collegistának lenni valóban kiváltságos dolog. Különösen boldog voltam a szép és gazdag könyvtárban, amelynek anyagát szabadon használhattuk. Tehetséges ifjak körében élhettem, akik közt ragadóssá lett a kiválás vágya még a lustákra is. Ott élt akkor – hogy csak néhányat említsek – Szabó Dezső, Szekfű Gyula, a két Zemplén, Kodály Zoltán, állandóan a könyvtárban izzadt homlokán zöld ernyővel Bauer Herbert, aki később Balázs Béla néven lett a kommunisták írója, s velem egy évfolyamban jártak Kuncz Alaldár és Laczkó Géza... Kollégiumi szakvezető tanárim voltak: Horváth János, Némethy Géza, Gyomlay Gyula és a kedélyes Wotan: Hoffmann Friczi bácsi. Az egyetemen Beöthy Zsolt ékes szavú előadásait hallgattam, Alexander Bernát tette előttem érdekessé a filozófiát és Hegedűs István lelkesedett a classica-philológiában, míg mellette Ponori Thewrewk Emil és Pecz Vilmos vezetgetett be a szövegkritika és a nyelvtudomány rejtelseibe. De sehogyse tudtam bevenni Szinyei tata finn–ugor összehasonlító nyelvészetét és a nekem borzalmas finn nyelvet. Miatta amint tehettem, hátat is fordítottam a magyar szaknak, míg a latin–görög filológiát mindjobban megszerettem. Mégis legtöbbet jelentett nekem a Collegium könyvtára, ahol sokkal többet tanultam, mint az egyetemen. Ez volt az oka,

hogy nem esküdtem soha egy mester szavára sem, hanem igazában az autodidaxis útjain jártam már kezdettől fogva.

Ez a magam útján járás lett B. G. úr szemében a vesztem, mert soha sem olyan könyveket talált szokott esti körútján az asztalomon, amit szerinte olvasnom kellett volna, hanem egyebeket: filozófiát, indogermán nyelvtudományt és francia írókat. Hiába kollokváltam tehát az egyetemen a megkívánt sikerrel, mikor az első év végével ingyenes helyért folyamodtam, B. G. úr minősítése szerint nem voltam szakomon az évfolyam elsője és így kérvényemet kedvezőtlenül intézték el. Féldíjasként persze maradhattam volna, ámde én ezt a féldíjat nem tudtam fizetni és így fájó szívvel benyújtottam B. G. úrnál a Collegium tagságáról való lemondásomat. Félfüllel úgy hallottam, hogy a hatalmas úr úgy nyilatkozott felőlem: nem félt, mert a jég hátán is meg fogok élni, de nekem a válás mégis fáj, mert nagy bizonytalanságot, a sötétbe ugrást jelentette. Akkor se hittem, ma sem hiszem, hogy a többi latin–görög filologus az évfolyamon különb volt, mint én, mert hiszen még doktorátusig se vitték, – az egy Kuncz Aladár doktorált közülünk, az se classica-philológiából, míg én a görög filozófia területén mégis csak tettem egyet-mást.

A Collegiumnak azonban sokat köszönök így is: sok mindenre ott nyílt ki a szemem. Ha ott maradhatok, pályám bizonyosan másképen alakul: talán sok vergődéstől, sok próbálkozástól megmenekülök. Talán jobb lett volna, talán rosszabb. Akkori kényszerű lépésemet mégse sajnálom egy pillanatig se, ha most pályámra visszatekintek, mert ott maradván bizonyosan nem találtam volna rá a feleségemre és vele arra a családi életre, amit sohasem volt okom megbánni és amit az életem nagy szerencséjének tartok. Nélküle bizonyosan nem lettem volna az, aki lettem. B. G. urat aztán nem is láttam újra csak akkor, amikor a pécsi egyetem rektora voltam. Ekkor nagyon kedves és előzékeny volt, – a múltat pedig mind a ketten kerültük szóba hozni. Neki bizonyosan kínos lett volna, nekem pedig nem volt már okom rája neheztelni vagy a múltért szemrehányást tenni.

A második egyetemi évet megint úgy kezdtem, hogy nagy sötétség előtt álltam. Egyik debreceni tanulótársammal hónapos szobát béreltünk a Lónyay utcában szemben régi iskolámmal, a ref. főgimnáziummal egy nagy ház udvari traktusában. Ettük az olcsó diákvendéglői ebédet és papirosról vacsoráztunk hol sajtot, hol töpörtyűt. Átmentem október elején régi kedves tanáromhoz, a jó Varga Bálinthoz és privát órákra tanítványt kértem tőle. Ő tőle hallottam, hogy a gimnáziumnak akkori és általam még nem ismert tornatanára, Halász Zsigmond vívómester házi tanítót keres három gyermeke mellé és fizetésül kosztot és szállást kínál. Ajánlatára engem vett házához és így költöztem be a Váci utca 16. számú régi házba, ahol Halásznak a lakása és a vívóterme volt. Három gyermekét kellett tanítanom: Gittát, aki élénk felfogású, de lusta VI. gimnazista volt, továbbá az ötödik gimnazista Zsigát és egy hájfejű, vöröshajú harmadik gimnazista fiút, akinek a nevét bizony elfelejtettem. Az öreg Halász kevés beszédű jó ember volt, a felesége egy kövér beszélni szerető néni, aki már akkor a szívével laborált, amibe pár év múlva meg is halt. Engem az ebédlőjükben szállásoltak el, ahol aztán csak akkor fekhettem le este, ha az öreg úr már vacsora után elszopogatta a rendes liter borát, ami meglehetősen hosszú időt vett igénybe. De különben nem volt rossz helyem. Volt rendes kosztom, este felé még vívó leckét is adott vagy az öreg úr, vagy az ügyes Zsiga gyerek. Dél előtt a gyerekek iskolában voltak, én az egyetemen, inkább csak a classica-philológiai szemináriumban, mint az előadásokon, a magyar szaknak pedig hátat fordítottam, – nem unatkoztam többé az öreg Ukkó nyelvészeti óráin. A délutánjaim persze kellően el voltak

foglalva a három gyerek instruálásával, meg Gitta vitatkozásaival és Zsiga fantasztikus elbeszéléseinek a meghallgatásával. De délelőtt a szemináriumban buzgón olvastam és így ennek az évnek a végén, a rendes időben latin és görög nyelvből dicséretes eredménnyel le tudtam tenni a tanári alapvizsgát is.

A harmadik évre azonban semmi kedvem se volt Halászkékhöz visszamenni. Se nem a gyerekek, se nem az öregek miatt, hanem azért, mert ez a családba való teljes beékelődés ott az ebédlőjükben sehogyse volt ínyemre. Soha sem lehettem egyedül és jobban a magam ura szerettem volna lenni. Valamelyik újság apróhirdetése közt olvastam egy hirdetést, hogy egy vidéki úri család két kis gyermeke mellé nevelőt keres. Írtam erre egy levelet, vázolvva alapvizsgás tanárjelölt voltomat és kellő részletességgel kifejtve talán kissé nagyobb képpel is, mint kellett, nevelői felfogásomat. Nos erre a levélre kaptam egy okos női levelet, amelyben felajánlotta nekem a levél írója az alkalmazást Gödrén, Baranya megyében. Így kerültem a Jeszenszky-kúriába a Sásdtól mintegy 10 kmnyire fekvő Gödrére 1905. október elsején. A régi szabású vidéki földesúr életét találtam itt, ahol egy vékony 9 éves kis lányt és egy nagyon eleven eszű kis 7 éves fiút kellett az elemi iskolai ismeretekre tanítanom. A gyerekek mellett volt még német kisasszony is, tehát nekem nem lett volna velük sok dolgom és a kastélykert végében a kertészlakban volt a szobám, ahol az öreg kertészné viselt rám gondot. Ebéd és vacsora a kastélyban nagyúri módon folyt le, inas szolgált föl és este vacsora után társasjátékot játszottunk a mamával és a gyerekekkel. Nappal még arra is jutott idő, hogy a katolikus káplánnal puskával a kezünkben jártuk a mezőt. Ámde hogy miképen alakult volna itt a sorom azt nem tudom, mert két hét múlva az öcsémtől sürgőnyt kaptam Kiskunhalasról, hogy utazzam oda. Ő akkor ott járt negyedik gimnáziumba és az igazgatója megbízásából küldte a sürgőnyt. Ennek az előzménye pedig a következő.

1905 nyarán a kiskunhalasi ref. főgimnázium igazgatótanácsa egy latin–görög szakos helyettes tanári állásra hirdetett pályázatot. Erre én alapvizsgámmal benyújtottam a pályázatomat, de okleveles pályázók mellett magától értetődően sikertelenül. Csakhogy mit tesz Isten? Október elején Vass Árpádot, az egyik ottani class. philologust kinevezte a miniszter az óbudai főgimnáziumhoz és így az iskolának sürgősen szüksége volt a pótlására. Emlékeztek a pályázatomra s gondolták, én azonnal jöhetek, tehát felhívtak jelentkezésre. Odautaztam és másnap, október 15.-én már meg is választottak egy évi időtartamra heti 22 órai tanítási kötelezettséggel. Így már vissza se mentem Gödrére, hanem levélben elköszönve a Jeszenszky-családtól, magam helyett Boda Pétert, egy pesti theologus barátomat ajánlottam magam helyett, akit alkalmaztak is és már a holmimat Boda küldte utánam Halasra.

A halasi gimnázium nem tartozott az ország legjobb híré iskolái közé, azonban éppen azokban az években, amikor én odakerültem, már nagyon megjavult. Néhány igen jó tanár került ide, jórészt apostata szerzetesek, akik nagyon emelték a tanítás színvonalát. A nyári pályázaton is Birta István, az Eötvös Collegium volt növendéke választatott meg, aki kitűnő pedagógus volt és később is igyekeztünk a színvonal emelésére. A tanárokat azonban különösebb tudományos ambíciók nem hevítették. Egyik-másik a pedagógiai vizsgák letételét is elhanyagolta: volt, aki 7 évig, volt aki 3-5 évig késett, míg bemutathatta az oklevelét, de ez nem akadályozta iskolai munkája igen becsületes elvégzésében. Valamivel többet tudtak, mint amennyit tanítottak és ez éppen elég volt. A kellemes és vidám társas élet elterelte őket a studiumoktól, mikor pedig megházasodtak, mindegyik

szerzett legalább egy kis szőlőt, ha nem tanyát és a szőlőművelés, a gazdálkodás legalább olyan fontos lett a számukra, mint az iskola. Ezért óráközi szünetekben sokkal több szó esett a tanári szobában az időjárásról, a permetezésről, szőlőnyitásról-takarásról és kapálásról, mint mély pedagógiai problémákról. Vidám névnapokkal, reggelig tartó dús vacsorákkal fűszerezett élet volt ez a halasi, amik mind háttérbe szorították a könyvet. Jellemző, hogy a 14 tagú tanári karban nem volt köztük egyetlen dr. phil. se, de volt egy kitűnő turkologusunk, Thúry József, akit éppen az én tanárkodásom első évében a budapesti egyetem Vámbéry Ármin tanszékére hívott meg, de neki is csak alapvizsgálója volt és a doktorátusa hiányzott.

Így bizony én a harmadik egyetemi éven kezdve csak távhallgató voltam a budapesti egyetemen, mint valami mezei jogász és egyetemi előadást újra csak akkor hallottam, amikor már magam tartottam azt. Mégis nagy ambíciók éltettek, de amikor arról találtam szót ejteni kollegáim előtt, hogy nemcsak oklevelet kívánok szerezni, hanem leteszem a doktorátust is és utána habilitációra töreksem, szívükből jót nevettek nekik oly furcsa terveimen, mondván: elég lesz, ha 4-5 év alatt elérhetek az oklevélig és ha megokosodom, nem beszélek többé ily badarságokról... Ebben a hitükben még jobban megerősödtek akkor, mikor 1906 karácsonyán eljegyeztem a feleségemet, akivel inkább a szegénységre, mint tanyára és szőlőre számíthattam. Mégis minden úgy történt, ahogyan én hittem és akartam, s nem úgy, amint ők jövendőlték.

Ennek pedig szintén megvan a története.

Úgy látszik, pedagógiai működésemmel meg voltak elégedve, mert az egy év leteltével állandósítottak azzal a záradékkal, hogy oklevelem bemutatásától kezdve automatikusan a rendes tanárok sorába lépek elő. Ebben oroszlánrésze volt Szilády Áronnak, a tudós halasi papnak, a keleti nyelvek és a magyar irodalomtörténet halhatatlan érdemű kutatójának, aki érdeklődéssel figyelte azokat a terveket, amiért kollegáim általában kinevettek. Thury József 1906. májusában elhalálozván még mielőtt egyetemi katedráját elfoglalhatta volna, megüresedett a halasi gimnázium könyvtárostanári tiszte és erre Szilády a tanári karnak egy másik jelöltjével szemben az egyháztanáccsal engem választatott meg 1906 nyarán. Így egy kb. 40,000 kötetes szép könyvtár öre lettem, amelynek rendezési munkája címén Thury egészen föl volt mentve a tanítás alól, s az egyháztanács engem is csupán heti félórás számú tanításra kötelezett. Ez a könyvtár lett az én szerencsém. Beültem a csendes könyvtárba, a katalogizálással nem sürgetett senki és a heti 10-12 órai tanítás nem volt terhemre. A kollegáim nem zavartak könyvekért, mert megelégedtek a tanári szoba kézikönyvtárával, ha ugyan olvasott közülük egyik-másik, csupán néhány külső olvasó jelentkezett egy-egy Jókai vagy más regény irányában. Így nyugodtan tanulhattam, készülhettem a vizsgáimra és olvashattam kedvemre. A könyvtári átalányt pedig olyan könyvek beszerzésére költhettem, amik engem éppen érdekeltek.

Bizonyosan jórészt ennek a kedvező helyzetemnek köszönhető, hogy – ámbár hírét se hallottam az egyetemnek, ahol egyik barátom íratott be és íratva alá az indexemet – a lehető legelső terminuskor letettem a vizsgáimat elég szép eredménnyel: 1907. áprilisában a tanári szakvizsgát, 1907. májusában a filozófiai doktorátust, s minthogy már két és félévi tanári működést tudtam igazolni, 1907. december 11.-én a pedagógiai vizsgát, mire e naptól fogva főgimn. rendes tanárrá léptem elő. Még ekkor is én voltam a tanári testület egyetlen doktora Kiskunhalason.

Kiskunhalason

A vizsgáktól tanártársaim élénk csodálkozására igen gyors ütemben, sőt a tanári pálya elvégzésére szabályosan előírt öt esztendőnél félévvel előbb megszabadulván állásomban véglegesítve a halasiak elképzelése szerint immár legfeljebb a szőlő és tanya megszerzése várható volt rám. Azonban engem ilyen ambíciók egyáltalában nem hevítenek. 1908. május 23-án megházasodtam. A jó Isten gyors ütemben három gyermekkel áldotta meg házasságunkat (József szül. 1909. március 4., Edith szül. 1910. március 17., Endre szül. 1911. augusztus 25. az apám születése napjának évfordulóján), akiket hála az Égnek sok gonddal és küzködéssel szerencsésen fel is nevelhettünk, s mindegyiküknél megértük, hogy unokáinkban gyönyörködhetünk. Istennek ezért a jótéteményéért nem győzők eleget hálálkodni, mert nagyobb boldogságot szülők számára el sem tudok képzelni. Feleségem, noha ősi halasi lány, sohasem gondolkodott röghöz tapadt halasi módon, mert nem a szőlőben és tanyában látta az élet egyetlen értelmét, mint ahogy még az elődei is hitték. Mindig velem érzett és amennyire tőle telt híven szolgálta törekvéseimet és őszintén tudott velem együtt örülni, ha ezekben némi sikereket érhettem el. Az ő hűségének és fáradhatatlan gondosságának köszönhetem, hogy a napi apró-csprő családi gondok nem nyomtak agyon, bár jutott belőlük részünkre is éppen elég, hanem maradt időm még tudományos munkám számára is.

Az öreg Szilády Áron volt az, aki ezekben a kezdő években az írásra felbátorított. Eleinte néhány könyvismertetést, majd 2-3 nagyobb cikket íratott velem a szerkesztésében megjelenő Irodalomtörténeti Közlemények számára, s amit sokan alig hittek, írásaimat anyagilag is igen tisztességesen honorálta. Ezen vérszemet kapva, egyre-másra írogattam főleg könyvismertetéseimet a legkülönbözőbb folyóiratokba, majd cikkeim is kezdtek a Budapesti Szemlében és az Athenaeumban is megjelenni. Doktori értekezésemről Pauer Ákos ismeretlenül igen meleg hangon írt az Egyetemes Philologiai Közlönyben, s így lassan-lassan bátorságot és kedvet kaptam a munkára, de a magyar irodalomtörténetet most is elhagyva mindinkább a filozófia felé fordultam érdeklődéssel és titkos vágyam az lett, hogy egykor a filozófiatörténet terén alkossak valami érdemeset, hogy majd annak idején jogosan törekedhessem Alexander Bernát utódként a filozófiai katedrára. Bizonyosan ez volt annak a mozgató rugója, hogy a filozófusok közt is őt kerestem föl 1911-ben személyesen és ajánlkoztam neki a Filozófiai Írók Tárában régóta hirdetett és esedékes Pascal-kötet elkészítésére. Más filozófiai korifeust ebben az időben még egyáltalán nem ismertem: valamikor voltam ugyan Medveczky Frigyesnek néhány Bacon-előadásán, de unalmasnak találtam, – Pauer Imrét pedig, az Akadémia és az egyetem akkoriban hatalmas urát még csak nem is láttam. Elég volt lélektanát és logikáját forgatnom a pedagógiai vizsga kedvéért.

Alexander Bernát a nála szokásos jóakarattal fogadott és segítségemre volt. Pascal-fordításom revíziójában lépten-nyomon alkalmam volt meggyőződnöm jóindulatáról és az a néhány levél, amit ennek kapcsán váltottunk, nagy tiszteletre ébresztett személye iránt. Ennek alapján mertem neki magántanári tervemről is szólni, amit ő kedvezően fogadott, de azt ajánlotta, a tanulmányokon túl írjak még valami monográfiát, egész könyvet, mielőtt kérelmemet a budapesti egyetem bölcsészeti karán előterjesztem. Ekkor szántam rá magamat, Tainenek ekkoriban megjelent négy kötetes leveleit és Alexander

akadémiai emlékbeszédét olvasva, hogy fehérvári diákéveim óta mindig érdeklő irodalomtörténész és kritikus filozófusomról: Taine Hyppoliteról könyvet írok. Felfogásom ugyan közben meglehetősen eltávolodott az ő pozitívizmusától, mert Pascal nyomán más francia filozófusok: Descartes, Malebranche, Maine de Biran, Bergson ragadtak meg és különös szeretettel olvastam Boutroux Emil ragyogó tanulmányait a régibb és újabb klasszikus filozófusokról, valamint egyéb filozófiai írásait, amelyek mintaszerűeknek tűntek előttem mind a módszer, mind a stílus szemszögéből.

Az 1913. évet főképen Taineről szóló könyvem megírásának szántam és egyes részeit különböző folyóiratokban közöltem. A következő évben pedig benyújtottam habilitációs kérvényemet. Az első szavazáson hamarosan sikeresen túlestem, de az ügy érdemi elintézése késett. Egyrészt a háború kiütése, másrészt Pauer Imrének, a második bírálónak nyugalomba vonulása miatt. Őt ekkor már az egyetemi ügyek egyáltalában nem érdekelték, – hát még egy olyan ember habilitációja, akit személyesen sohasem látott!? Így aztán az ügy csak akkor került napirendre, mikor Pauler Ákos került föl Kolozsvárról Budapestre: ketten Alexanderrel 1916. áprilisában beadták a karnak érdemleges referátumukat. Június elején sikeresen kiállottam a magántanári kollokviumot is és a nyár folyamán a miniszter által is megerősített egyetemi magántanár lettem a budapesti egyetem bölcsészeti karán a francia filozófia történetéből.

No ez Halason már olyan rendkívüli jelenség volt, ami ott még soha nem fordult elő. A kollegáim egészen zavarban voltak: nem tudták, mit csináljanak vele: szégyenkezzenek-e vagy örüljenek? Mindenesetre elhatározták, hogy az iskola évi Értesítőjében egy szót se szólnak róla, inkább lemondtak arról is, hogy pl. nevük mellett ott legyen, hogy a „Történelmi” vagy egyéb Társulat tagja, amit évi 10 korona díjért bárki odabiggyeszthetett a neve mellé. Eddig ezt mindig büszkén közölték a világgal, most inkább ezt se tették, nehogy egyik társuk neve mellett ott legyen olvasható, hogy „egyetemi magántanár”. Csakugyan parva sapientia regitur mundus! Én lettem a tanári kar fekete báránya, aki többet mert és többet tett, ment amennyi Halason illett.

Csoda-e ilyen körülmények között, hogy kézzel-lábbal igyekeztem elkerülni Halasról. Egyetemi városba vágytam, ahol nagyobb könyvtárt, több tudós embert találhatok. Fiatal fővel és az autodidaxis nehéz útját járva abban a naiv hitben voltam, hogy rokonszellemű társaság szellemi fejlődésemre ösztönzően fog hatni, s nem tudtam, hogy az embernek nincs jobb társasága, mint önmaga. Pályáztam Debrecenbe a ref. gimnáziumhoz, Budapestre, Kolozsvárra, – mindhiába! Mindig volt egy rokon, egy sógor vagy koma, aki megelőzött. A debreceni ref. akadémia bölcsészeti karának megszervezésekor Mitrovics Gyula és Tankó Béla mellett szinte pályám kezdetén jelöltek harmadik helyen, de hát természetes volt, hogy akkor is Mitrovics, egyik debreceni pap fia lett a győztes a filozófia-pedagógiai tanszéken, hogy aztán az ottani egyetem felállításakor csúfosan kiessen Tankó Bélával szemben. Az állami státusba átkerülni szinte a lehetetlenségek közé tartozott, mert ott a felekezettől átvett tanárnak általában újra a helyettes tanárok között kellett kezdenie: erre pedig én már családi körülményeim miatt sem vállalkozhattam.

Közben 1914 tavaszán megismerkedtem Kornis Gyulával, aki ez év őszén a pozsonyi egyetem filozófiai tanszékére került. Vele jó barátságba kerültem és élénk levelezés indult meg köztünk, amely tartotta bennem a lelket. Az ő közbenjárásának köszönhettem, hogy Zichy János a háború derekán mégis kinevezett Budapestre a Bulyovszky utcai főgimnáziumhoz rendes tanárnak a VIII. fizetési osztályba. Nagy szó volt ez! Felmentem

Budapestre, letettem a hivatali esküt és körülnéztem. Lakást akkor már nem lehetett Pesten kapni, a megélhetés napról napra nehezebb lett. Elkedvetlenedtem. Hazamentünk Halasra és másnap – a pesti tanárságról lemondtam. Kornis dühös volt, szidott mint a bokrot, de úgy éreztem, másképen ebben a helyzetben a családom érdeke miatt nem tehettem. A pesti nyomorúságtól megriadtam.

Már mint magántanár pályáztam aztán Pauler Ákos kolozsvári tanszékére, ahol voltak jóakaró barátaim. Schneller István volt a referens és javaslata alapján a kolozsvári kar első helyen jelölt aequo loco Bartók Györggyel. A minisztérium egy évig ült az aktán, s végül a pálmát a kolozsvári püspökfi és munkapárti korifeus Bartók György vitte el, én lemaradtam. Rá kellett jönnöm, hogy nekem a pályázatokkal nincs szerencsém! A sors nem azt akarja, amit én. Legjobb, ha nyugton maradok és megvárom, mi történik velem.

Elkövetkezett a rémes összeomlás, – majd az 1919. évi kommün ideje. A halasi könyvtár népkönyvtár lett és helyembe az a kollega ült, aki már 1906-ban is oda akart kerülni. Kornis Pozsonyban volt, Pauler Ákost Budapesten eltiltották a tanítástól. A legmélyebb levertségben éltem.

De semmi sem tart örökké. A kommünnek is vége lett. Az oláhok bemocskolták, felforgatták a halasi könyvtárt. Ősszel mégis újra kezdtük az iskolában a munkát és akkor üzenetet kapok Imre Sándor államtitkártól, hogy beszélni akar velem. Felmegyek, jelentkezem nála a minisztériumban, s azt kérdi tőlem: miért nem pályáztam az Erzsébet nőiskolai polgári iskolai tanárképző főiskola filozófiai-pedagógiai tanszékére? Mondtam neki, nem láttam a pályázati hirdetést, mert nem olvastam a hivatalos lapot. Erre megkérdi tőlem: nem vállalnám-e el azt az állást? Igenlő válaszomra utasított, hogy a titkárnál írjak e tárgyban pár soros kérvényt, mellékletek fölöslegeseek. Ezt megtettem és pár nap múlva csakugyan kinevezett a minisztertanács főiskolai tanárrá a VI. fizetési osztályba. Így kerültem el Halasról oda, ahol két évig aztán ezekben a nehéz időkben is igazán jól éreztem magamat. Tanítottam a főiskolán és tanítottam magántanárként az egyetemen: meg voltam elégedve. A következő évben családomat is föl tudtam vinni Budapestre: egyelőre nem volt semmi egyéb vágyam.

A főiskolán

Az Erzsébet-Nőiskola főiskolai része, melynek tanárává lettem, polgári iskolai tanárnóket képzett. Itt filozófiát és pedagógiát adtam elő, továbbá a jelöltek gyakorló iskolai kiképzését vezettem. Mindez meglehetősen sok dologgal járt, de örömmel végeztem, mert figyelmes, szorgalmas és ragaszkodó tanítványaim voltak. Tanári működésem sok elismerésben részesült és mindez munkakedvemet még fokozta. Egyik évben a VIII. gimnazista lányoknak is tanítottam lélektant és logikát, továbbá a fővárosi pedagógiai szemináriumban is rendszeresen előadtam a tanítók számára rendezett kurzusokon. Az inflációs évek nyomorúságát még ezzel a megfeszített munkával is nehezen tudtuk átvészelni, mert a fizetés és a különböző óradíjak nem sok vásárló erőt jelentettek.

Ekkor történt, hogy a Pantheon könyvkiadó Császár Elemér barátom ajánlására megbízott egy tankönyvnyi terjedelmű filozófiatörténet megírásával, amelyet sok egyéb munkám mellett pár hónap alatt el is készítettem és a könyv szép sikert aratott. Némi bővítéssel három kiadásban jelent meg, s egyúttal jórészt ez tette a nevemet oly ismertté, hogy 1921. tavaszán a menekült és akkor a budai Szegényház utca egyik iskolájában

tengődő pozsonyi egyetem bölcsészeti kara meghívott a Kornis Gyula távoztával megüresedett filozófiai tanszékre. A meghívás kissé szokatlan körülmények között történt, mert az előadó Weszely Ödön főleg baráti alapon Bárány Gerő min. tanácsos meghívását szorgalmazta, s így hozzám a meghívás elfogadása felől előzetesen nem intéztek hivatalos kérdést. A kar azonban túlnyomó többséggel leszavazta Weszelyt és engem hívott meg a jelölő kari ülésen. Erről én csak kb. egy héttel később értesültem először beszélgetés közben Pauler Ákostól, aki gratulált nekem, s én nem tudtam, hogy mihez. A dékán, Gyomlay Gyula ugyanis maga is Bárány híve volt és így nem éppen sietett a kar határozatát velem közölni. Mivel a kisebbség jelöltje maga is a kultuszminisztérium magasrangú tisztviselője volt, remélték, hogy a miniszter (Vass József) a meghívást nem fogja elfogadni és a kart hármas jelölésre utasítja, s akkor Bárány Gerő mégis kinevezhetővé válik, mert a jelölésből aligha lehet majd kihagyni. De Vass nem így döntött, hanem elfogadta a kar meghívási javaslatát és így kinevezésemet a kormányzó 1921. november 1.-én aláírta. Utólag visszatekintve a dolgokra azt hiszem, a miniszteri elhatározásban része volt annak, hogy Vass Temesvárról fel akarta hozni magyar állami szolgálatba római kispap korából való barátját és paptársát, Mester Jánost, aki ebben az időben a temesvári kath. papnevelő intézet filozófia-professzora volt. Neki szánta az én helyemet, utánam ki is nevezte, engem pedig az egyetemre tett át. Ilyen váratlan „véletlenek” szoktak döntenek emberek sorsa felől!

A főiskolán nem örültek annak, hogy ott hagyom őket és megpróbálták rávenni, hogy az egyetemi tanári kinevezést még megtörténje előtt hársítam el magamtól. Mivel a főiskola igazgatóját éppen ez év tavaszán a szegedi egyetem tanárává nevezték ki, felajánlották, hogy maradjak ott igazgatónak, amikor is az épületben egy gyönyörű lakást is kaptam volna. S mivel a menekült pozsonyi Erzsébet-tudományegyetem pécsi elhelyezése ekkor került előtérbe, a fővárosban maradás előnyeit is kiszínezték előttem. De nem álltam kötélnek, hiszen mindig tudományos pályára törekedtem, s éppen ezért az egyetemi tanár függetlenségét, s benne azt, hogy azzal foglalkozhat az ember, amihez kedve van és így a kenyérkereső pálya azonossá lehet az ember lelki hajlamaival, – mindennél többre becsültem. Amíg én ezen a pályán működhettem, ez így is volt, s amikor a szabad filozofálás tilalmas lett a magyar egyetemeken: az idők vihara lesodort a katedráról. Világnézetemet és tudományos meggyőződésemet ilyen módon egy percig sem voltam kénytelen elárulni. A katedrán mindig professor, azaz hitvalló voltam. Bizonyosan sokszor tévedtem, de egyetlen egyszer sem hazudtam. Amit tanítottam, azt valóban vallottam, s mindig igyekeztem magamat ebben tökéletesíteni, ezért még ugyanazt a problémakört sem adtam elő ugyanabban a formában, mert féltem a megmerevedéstől és szégyeltem volna, hogy a hallgatóim nem hallanak tőlem egyebet, mint amit könyveimben vagy régi jegyzetekben már olvashatnak. Hogy három évtizeden át így élhettem és taníthattam, valóban isteni kegyelemnek tartom.

Volt még egy alkalom, mikor az egyetemi tanárságról el akartak téríteni. Mikor Hóman Bálint újra szervezte a tankerületi főigazgatóságokat és visszaállította a kir. főigazgatói intézményt (amely mellelleg nem sikerült!), magához kéretett és rá akart venni, hogy vállaljam el a budapesti tankerület kir. főigazgatói tisztét. Pintér Jenőt ugyanis nyugalomba szándékozták küldeni, s mint mondta, ezt csak úgy teheti meg, ha más komoly tekintélyt állíthat a helyére. Az adminisztráció azonban ekkor sem volt ínyemre és a cserét nem vállaltam. Sohse bántam meg ezt a lépést és örültem, hogy Pintér Jenő így haláláig a helyén maradhatott. Nem hiszem, hogy nála jobb főigazgató lett volna belőlem.

Mikor már távozni készültem az Erzsébet-Nőiskolából, szerettem volna, ha tapasztalataim alapján még javíthatók valamit a főiskolai tanárképzés munkáján. Mivel azt láttam, hogy a főiskola munkája szenved attól a túlfűtött erotikus légkörtől, amelyben az itt együvé zárt és internátusban élő fiatal nők képzelete a tanárok körül szinte egy-egy erotikus rajongó falanxot teremtett meg, egy memorandumot készítettem amelyben a két (férfi és női) főiskola egyesítését javasoltam, mert úgy véltem, hogy hasonló korú ifjak és lányok együttes képzése ezt a furcsa levegőt meg fogja változtatni. Hiszen az egyetemen is együtt tanulnak szerte a világon a főiskolai korú fiúk és lányok, s a veszély ebből cseppet sem több, mint lenne a nélkül! Javaslatomat azonban az Erzsébet-Nőiskola tanári testülete elvetette, mondván, hogy a lányok lelkiségének megfelelően még ugyanazt a tudományt is másképen kell a fiúknak és a lányoknak előadni. Szerintem nem volt igazuk, mert a nők megértő képessége cseppet sem kisebb a férfiakénál, sőt talán még nagyobb, csak éppen az eredeti, alkotó tudományos munkában ritkább, – de hát ugyan hány férfi hallgatóból válik az egyetemeken is a tudománynak alkotó munkása!? Tanártársaim a tudat alatt bizonyosan a primadonnaságukat és a körülrajongottságukat féltették. De amit az én javaslatomra ez a testület mereven elutasított, azt pár év múlva Klebelsberg megcsinálta – egyesítvén Szegeden a két budapesti polgári iskolai tanárképző főiskolát. Az eredmény szerint egész helyesen és teljes sikerrel.

Indítványom kudarca azonban hozzájárult ahhoz, hogy könnyebb szívvel váltam meg az Erzsébet-Nőiskolától, mikor 1922. tavaszán átadhattam előadói munkakörömet az utódommá kinevezett Mester Jánosnak, a gyakorlati képzés vezetését pedig Radák Olgának, akit én választottam ki e célra az intézet régi növendékei közül a Csalogány utcai képző tanári karából. Hogy milyen sikerrel, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy hamarosan ő lett a főiskola Szegedre költözése után az Erzsébet-Nőiskola igazgatója az V. fizetési osztályban.

[II.]

Az Erzsébet-Nőiskolában

1919 őszén a köztársasági kormány a polgári iskolai tanárképzés intézményeit: a budai Pedagógiumot és a pesti Erzsébet-Nőiskolát főiskolai rangra emelte, főleg az akkor államtitkárként tevékeny Imre Sándor kezdeményezésére, aki előbb a Pedagógium igazgatója volt. Ugyancsak az ő terve volt, hogy e két főiskola tanárai az egyetemi magántanárok közül kerüljenek ki a magasabb színvonalú tudományos képzés érdekében. Így kerültem én 1919 októberében az Erzsébet Nőiskolába a filozófia és pedagógia tanszékére.

Egészen más feladatok vártak itt rám, mint a halasi gimnáziumban. Dolgom akadt elég sok, mert az elméleti tárgyak előadása mellett a hallgatók tanítási gyakorlatait is elő kellett készítenem és vezetnem, ami meglehetősen nagy megterhelést jelentett. E mellett a szinte semmivé vált inflációs pénz miatt a megélhetés kedvéért a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban, a Szabadegyetemen és másutt is kénytelen voltam előadásokat vállalni, s így is igen nehezen lehetett a háztartásunkra szükséges összegeket megkeresnem. Mégis nagy kedvvel végeztem ezt a munkát és közben irodalmi munkásságomat is folytathattam. Így írtam meg a Pantheon-kiadó megbízásából (Császár Elemér kezdeményezésére)

filozófiatörténetemet pár hónap alatt, amely aztán később bővítve még két újabb kiadást ért meg.

Mikor az Erzsébet-Nőiskolába kerültem a főiskola még átszervezés alatt állott és igazgatója egységesen Berta Ilona volt. A nevelés régi érdemes munkása, akinek azonban a tudományos képzés iránt sem érzéke, sem képessége nem volt. A tanári értekezletek a főiskolai részben is jelentéktelen beszélgetésekben teltek el, ahol szinte állandó műsorszám volt, hogy Ilona néni az általa, nagyra értékelt Mihálovics néhány irredenta versét olvasta föl. De ez nem tartott sokáig, mert már 1920 tavaszán a főiskola igazgatójává Horger Antalt, a főiskola magyar nyelvtudományi tanárát nevezték ki és evvel csupán a gyakorló iskola és az évről évre lemorzsolódó lánygimnáziumi osztályok maradtak meg Ilona néni igazgatása alatt.

A főiskola hallgatósága okleveles tanítónőkből állott, továbbá az Apponyi Kollégium tagjaiból, akik a polgári iskolai tanári oklevél megszerzése után még két évig tovább folytatták tanulmányaikat részben itt, részben az egyetemen, hogy tanítóképző-intézeti tanári oklevelet szerezzenek. Tehát 19-23 éves sőt idősebb nők ültek itt előttem az előadásokon. Tapasztalatom szerint nagy szorgalommal végezték tanulmányaikat és figyelmes hallgatóságot alkottak. De komolyabb és eredeti kutatásra termett tudományos érdeklődés nem volt bennük. A kollokviumokra és a vizsgákra, szóval: az oklevélért tanultak és nem a tudományért.

E mellett a főiskolának valami fülledt erotikus levegője volt, mint általában minden olyan lányiskolának, ahol a lányok fiútársak nélkül össze vannak zsúfolva. Faut de mieux ezeknek a lányoknak jó része egy-egy tanáruk köré csoportosult és az érte való rajongásban élt. Nem tudok róla, hogy ebből csak egyszer is komolyabb baj származott volna, de kétségtelenül főlősleges ferdeségek származtak. Így lett pl. a jó Tolnai Vilmos az irodalom szakos lányok „istene”, míg a földrajzosok a csinos Kogutowicz Károlyért rajongtak, a kémikusok meg az ifjú Jugovicsért, míg a jótét-lelkek a nagyevő Berecz tatát tömték finom ételekkel.

Az idő közben telt-múlt. A közállapotok is javultak és két évem telt el a főiskolai tanárságban, amikor hírül vettem 1921 májusában, hogy az akkor menekültként Budán működő pozsonyi egyetem bölcsészettudományi kara engem hívott meg szótöbbséggel a filozófiai tanszékre, amely Kornis Gyula távozásával megüresedett. A meghívásban oroszánrésze volt Kornisnak és Császár Elemérnek, akikhez főleg Prinz Gyula csatlakozott. Ez ugyanis eljött az Erzsébet-Nőiskolába, amelynek régebben maga is tanára volt és ott quasi információt szerzett be rólam, mivel személyesen nem ismert. Ők voltak a karban az én propagátoraim, míg Weszely Ödön Bárány Gerőt, a minisztérium osztályfőnökét és személyes barátját lancirozta. A Kar többsége mégis mellettem döntött de én minderről jó ideig semmit se tudtam. A dékán akkor Gyomlay Gyula volt, aki nem tartotta szükségesnek, hogy akár a meghívás szándékáról, akár annak megtörténtéről engem értesítsen és elfogadó nyilatkozatom után tárgyalassa le az ügyet, holott ez hivatalos kötelessége lett volna. Így aztán úgy jutottam az Erzsébet-egyetem filozófiai katedrájára, mint Pilátus a Credoba. Se nem kértem ezt, se nem kérdezték tőlem, kedvem van-e hozzá. A kinevezésem 1921. november 1.-én megtörtént, de én még 1922. februárjáig tovább tanítottam a főiskolán is.

Ugyanebben az időben történt, hogy a főiskola tanára: Horger Antal a szegedi egyetem magyar nyelvtudományi tanszékére nyert kinevezést. Úgy Horger, mint tanártársaim jó

része arra igyekezett rábeszélni, hogy ne menjek át az egyetemre, hanem vállaljam el a főiskola igazgatóságát. Erre csak azt tudtam válaszolni Horgernek: ha neki megéri az egyetemi katedra a főiskolai igazgatóságot, miért ne érné az meg nekem is!? Így aztán a főiskolai igazgatóságomból nem lett semmi. Eltávozásom azonban mégse történt meg némi zavaró intermezzo nélkül. Az utolsó tanári ülésen ugyanis egy indítványt terjesztettem a tanári testület elé, amely nem találkozott köztetszéssel. Mi volt ez?

Ebben az időben már az egész világon együtt tanultak az egyetemeken fiuk és lányok. Mikor már tisztán a tudományos képzés céljait szolgálja egy intézmény, semmi ok sem mutatkozik rá, hogy a két nemű ifjúság tanítását elkülönítsük. Ahogyan nincs férfiaknak és nincs külön nőknek való tudomány, elvileg nem indokolt a külön-külön képzés sem, főleg ott, ahol egyformán azonos tudást kívánunk mind a fiuktól, mind a lányoktól. Hivatkoztam arra is, hogy sem a Pedagogium, sem az Erzsébet-Nőiskola tanárjelöltjeinek létszáma nem oly nagy, hogy ne lehetne a két intézményt az intenzívebb tudományos képzés érdekében egyesíteni, s evvel még az állami költségvetést is kevésbé terhelnék meg. Végül – bár ezt nem mondtam ki – megszabadítanánk a női főiskolát túlfűtött erótikus levegőjétől, mert a két nem ifjúsága természetesebb útját találná meg a vonzásnak.

Kértem javaslatomnak a kultuszminiszter elé terjesztését. Ez bizonyosan meg is történt, hiszen hivatalos beadvány nem sikkadhatott el. A pártoló értelemben való előterjesztés azonban nem történt meg, mert a tanárok többsége nem helyeselte a két intézmény egyesítését. Szerintük a nőknek a tudományt is más módon kell tanítani, mint a férfiaknak, lévén a két nem intellektusa és egész lelki berendezése is másforma. Különösen hangsúlyozta ezt Tolnai Vilmos, a tudományos apróságok nagymestere.

A főiskoláról elkerülve én többé nem érdeklődtem a beadvány sorsa felől. Gondoltam, elsüllyedt az aktatengerben. Annál jobban meglepett, mikor Klebelsberg kerülvén a kultuszminiszteri székbe, a két főiskolát Szegeden egyesítette és szoros kapcsolatba hozta azt az egyetemmel. Nem hiszem, hogy éppen az én indítványom vevődött elő e célból a minisztériumban, inkább elképzelem, a szegedi egyetem erősítésének szándéka juttatta eszébe e Columbus-tojást, annyi a tény, hogy alig két-három év múlva a két főiskola egyesített tanárai akarata ellenére. A Pedagogiumba pedig beköltözött a Testnevelési Főiskola, az Erzsébet-Nőiskola pedig újra leányközépfiskola lett internátussal egybekötve.

A pozsonyi, ill. pécsi egyetemen 1921–1940

A pozsonyi egyetemet a debrecenivel együtt 1914 nyarán állította fel a magyar kormány. Az előbbi inkább csak jelképesen, mint valóságosan, mert a régóta ott működő jogakadémia egyetemi rangra emelésén túl csupán a kórház három főorvosát nevezték ki a leendő orvostudományi kar magjává. Ez az intézmény tehát inkább egy későbbi egyetem reménysége volt, mint valódi egyetem. E tekintetben a debreceni alapítás már kezdetben szerencsésebb volt, mert itt a régebbi református jogakadémia és teológia rangemelésén túl még a bölcsészettudomány magjául is megvolt már 3-4 tanszék, s az orvoskar számára is nagyobb lehetőségek kínálkoztak a meglévő intézményekben. A pozsonyi egyetem nem is mozdult el a kezdet stádiumából 1918 nyaráig, amikor a világháború végső vonaglása közben Apponyi Albert miniszter elrendelte a bölcsészeti-, nyelv és történettudományi kar felállítását 8 tanszékkel. Az így megalakult csonka egyetem kényszerült ezután a csehek

elől 1920-ban Budapestre menekülni a kolozsvári egyetemmel egyidőben, amelynek tanárai a románok térhódítása következtében váltak földönfutókká.

Nemzetgyűlésünk az idők lázában törvénybe iktatta mindkét egyetem fenntartásának szükségességét és a kolozsvárit Szegeden, a pozsonyit pedig Pécssett rendelte elhelyezni „ideiglenesen”, míg majd az idők fordultával alapítási helyükre visszatérhetnek. Ehhez az elhelyezéshez nagy mértékben igénybe kellett vennie a két város áldozatkészségét is.

A budapesti vergődés után a kolozsvári egyetem hamarosan, már 1921-ben megkezdhette működését, de a pozsonyinak tovább is a fővárosban kellett tengődnie, mert Pécs szerb megszállás alatt volt. A jogi és a bölcsészeti kar Budán a Szegényház utcai gimnázium épületében élt látszatéletem, az új kinevezésekkel bővült orvosi kar pedig különböző szükségintézményekben helyezkedett el. Bizony, szegényházi élet volt ez. Hallgatósága alig volt. Inkább a budapesti egyetemről kiszorult zsidó ifjúságból került ki, semmint eredeti komoly törzshallgatósága volt.

Minden jel azt mutatta, hogy Vass József miniszternek nem is igen fájt a feje a pozsonyi egyetem miatt, s ha ő marad a kultuszminiszteri székben, szinte bizonyosra vehető, hogy ez az egyetem lassan elsorvadt, kimúlt volna. Belülről, az egyetem felől egy ember ügybuzgósága tartotta ébren az elhelyezés ügyét: az időközben egyetemi kormánybiztossá kinevezett Pekár Mihály orvostudományi professzor, s ő nyerte meg támogatójául Tóth Lajos államtitkárt. Nekik köszönhető az egyetem életbenmaradása, továbbá az általuk az ügynek megnyert Klebelsberg Kunónak, aki Vasst fölvaltotta e miniszterségben.

Klebelsberg rajongott új intézmények alapításáért, amelyek létrehozását a maga érdemének tekinthette, Pekár és orvosprofesszor társai meg a leendő pécsi klinikáktól a délszláv területek felé nagy vonzóerőt reméltek és álmaikban ők nevelték jó részben Zágráb és Berlin ifjú orvosait és gyógyították e terület betegeit. Fájdalom, a valóságban ez meddő álom maradt. Klebelsberg minisztersége kezdetén nem nagyon érdekelte a már Szegeden élő egyetem, de annál jobban izgatta a Pécssett megvalósítható új terv. Mikor aztán Pécs 1922-ben felszabadult a szerb megszállás alól, nagy lendülettel fordult a pécsi egyetem megalapítása felé. Tudatában ott élt a szándék, hogy a régi Nagy Lajos egyetemét hívja újra életre. Ezt fejezi ki az új egyetem aulájában az ő rendeletére készült freskó is.

Az egyetem alapítása azonban nem ment nehézségek nélkül. Pécs szegény, kifosztott város volt. Meglévő épületei alig voltak alkalmasok az egyetemi intézmények elhelyezésére, s pénze sem volt újak emelésére. Ide nem volt oly könnyű az egyetemet betelepíteni, mint a kolozsvárit volt Szegedre.

E miatt a pécsi egyetem újrászületése sem volt könnyű. Magában a városban is csak néhány vezető ember volt őszinte akarója, a pécsi intellektuális társadalom hűvösen vagy ellenségesen állt vele szemben. Az orvosok a praxisuk hanyatlásától félték a klinikák miatt, a táblabírák rangjuk tekintélyét féltették az egyetemi tanárok mellett, a papság ferde szemmel nézte, hogy az új egyetem egy evangélikus teológiával akar bevonulni a katolikus Pécsre. Ez végül maga is jobbnak látta, ha csakugyan Sopronban marad és területileg külön él az egyetem törzsétől.

Így aztán csak 1923 őszére juthattak odáig a dolgok, hogy megkezdődhetett az egyetem Pécsre költözése a legszűkebb keretek között. A régi Pécsnek volt egy újabban épített kétemeletes reáliskolája: ebben helyezkedett el a rektori hivatal, a jogi és a bölcsészeti kar, továbbá az orvostudományi karból az élettani, a biológiai, a fizikai és a kémiai intézetek!

Nem kell hozzá magyarázat, mennyire primitív és éppen nem egyetemi színvonalon. Az anatómia kapott egy átalakított új épületet. S erre megkezdődött az egyetem Pécsre költözése. 1923 őszén itt nyitotta meg kapuit a jogi, a bölcsészeti kar, továbbá az orvosi kar két első évfolyama, s az evangélikus teológia – Sopronban! Az orvostudományi kar felsőbb évfolyamai a városi kórháznak, egy kereskedelmi középiskolának és a katonai bőrkórháznak klinikákká való átalakítása után csak a következő évben: 1924-ben költözhetett le. A nőhallgatók egy addig eléggé rossz hírű szállodában, a fiuk pedig egy újonnan épült elemi iskolában kaptak bennlakást. (Hogy ezek az állapotok évtizedekig alig változtak, arra nézve legyen szabad megemlítenem, hogy csak a húszas évek végén épült a hallgatók részére a Maurinum-kollégium, a harmincas években a jogi kar új épülete, s most épül – a hatvanas évek elején – a monumentálisnak ígérkező új klinikai épülettömb.)

Ilyen körülmények között készült az egyetem 1923 nyarán a pécsi költözködéssre. Az alapító pozsonyiak közül alig néhányan tartoztak már ekkor a tanári testületbe. A jogi kar három professzora, az orvosi karból egy, s a bölcsészek közül hat professzor jött még Pozsonyból, a többiek új emberek voltak, köztük jó magam is. A többiek átmentek már más egyetemekre vagy egyéb intézményekhez. A jogi kar szinte egészében újra alakult a pécsi kat. jogakadémia tanárainak egyetemi professzorral kinevezésével, az orvosi kar szintén új emberekből állott, akik, azonban régi barátokból verbuválódtak, a bölcsészkaron ketten voltunk homo novusok.

Mindnyájan tudatában voltunk annak, hogy nehéz feladatok várnak az 1923/24. tanév egyetemi tanácsára, s különösen a rektorára. A választás joga ez évben a bölcsészek köréből kívánta a rektor kijelölését. A három kar 12 elektora 1923. június 8.-án egyhangúlag engem választott meg az Erzsébet-egyetem első pécsi Rector Magnificusának. Így nekem jutott a feladat, hogy a pécsi egyetem első tanévet megnyissam és vezessem.

Egyetemünk pécsi működésének megkezdése nem történt meg könnyen. Sok minden hiányzott. A szükséges épületek adaptálása éppen csak megkezdődött. Az egyetem személyzete részére nem voltak lakások. Magam is az egyetemi szemináriumok részére kijelölt helyiségekben laktam rektori évem alatt, s rajtam kívül csupán egy bölcsész-kollégámnak sikerült cserével lakást kapnia. A legtöbben un. „utazó tanárok” voltak akarva-akaratlan. Az állam ebben az első évben a hallgatók számára épített egy kétemeletes házat, ezt voltunk kénytelenek 1924 ősztől kezdve éveken át tanári lakásokként használni, ahol 12 professzori lakást adhattunk át a használatnak.

Az egyetem 1923 október derekán mégis megnyithatta kapuit nagy ünnepi fénnel. A volt reáliskolából központi egyetemmé átalakult épület első emeletén a Dudits Andor freskójával díszített szép aulát megtöltötte az ünneplő közönség, amely többek közt meleg érdeklődéssel hallgatta a miniszter és a többi szónok biztató jövőt ígérő beszédeit.

A megnyitás éve a politikai történet eléggé zavaros idejére estek. Az un. „keresztény kurzus” volt az uralkodó planéta és ezt egyetemi vonatkozásban a „numerus clausus” jellemezte. Az egyetem belső életét ez nem nagyon zavarta volna meg, ha elegendő keresztény hallgatója jelentkezett volna felvételre. Ettől azonban nagyon távol voltunk. Még a jogi kar úgy ahogy csak ki tudta tölteni szabályosan az engedélyezett kereteket, de sem az orvosi, sem a bölcsészeti karról ez nem volt elmondható. Ezeken a felvehető hallgatók 50 %-a sem volt kitölthető keresztényekkel, s így ezek népszerűsége igen siralmasnak lett volna mondható.

A jogi karon is inkább csak az első két évben volt a hallgatóság jelen az előadásokon,

de itt is csak kb. fele részben, a magasabb évfolyamokon pedig hallgatók hiányában még az előadásokat is sokszor nem lehetett megtartani. A hallgatóság zöme az un. „mezei jogászok”-ból került ki, akik csupán a szigorlatokra utaztak Pécsre, egyébként indexeiket néha százasaival a jogi kar altisztjei „kezelték” jó pénzért és ők írták alá a tanárokkal a jelenlét igazolását. Ez a Kar nem is annyira tanító, mint szigorlatoztató Kar volt: szigorló volt bőven az egész ország területéről, mert egy-két professzor kivételével a többi vigyázott is rá, hogy túlságos szigorúval ne riassza el a vizsgázókat. Így aztán bőven avathattuk minden szombaton az államtudományi- és a jogtudományi doktorokat.

Az orvostudományi Kar hallgatósága egészen más képet mutatott. Itt nem lehetett a tudományt távolról hallgatni, az előadásokon és gyakorlatokon jelen kellett lenni, ha eredményes munkát akart a hallgató végezni. Ámde Pécs még a maga környékéről sem vonzotta a hallgatókat, nem hogy az egész Dunántúl területéről. Hiszen még a pécsi ifjúság jó része is Budapestre iratkozott be, ha erre módja volt. Pécsre a pesti egyetemről kiszorult ifjúság került, vagy akit a megélhetés könnyebbége irányított Pécsre. A Kar tehát sajátos értelmezést adott a numerus claususnak. Úgy értelmezte, hogy ha pl. a miniszteri engedély az első évre 100 hallgató felvételét engedte meg, de csak 40 keresztény kérte a felvételét, akkor a keret kitöltésével 60 zsidót vett föl melléjük. Így lett a pécsi egyetem orvoskara a zsidó ifjúság hazai menedéke és a külföldi egyetemeken végzett zsidó orvosok is itt igyekeztek diplomájukat honosítani.

A bölcsészkar a két másik mellett szinte a Hamupipőke szerepét játszotta. Mintegy 50 első éves helyet engedélyezett számára a miniszteri rendelet, de ennek felét sem tudta megtalálni rendszerint, ellenben az 50 hallgató után esedékes három zsidó hallgató mindig felvételre. Lényegében ez is túllépte a törvényes létszámot, de csekélyége miatt se nem szorozott, se nem osztott. Általában a bölcsészhallgatók létszáma sohasem lépte túl a négy évfolyamon összesen az 50-60 főt. Ezek sem voltak mindig jelen az előadásokon. Így aztán sokszor úgy tűnt fel, mintha a bölcsészkar tanító személyzete: professzorok, magántanárok és tanársegédek száma nagyobb lett volna, mint a hallgatóké.

A harmincas években az orvoskaron a helyzet valamiképp javult, de a másik két karon cseppet sem változott. Mindezek alapján nyugodtan állítható, hogy a pécsi egyetem benső állapota az első két évtizedében nem volt egészséges és a hazai négy egyetem között életképessége a leggyöngébbnek mutatta.

A kezdet kezdetén sok nehézséget okozott a politika bevonulása az egyetem falai közé. Ez első sorban az orvoskaron mutatkozott meg, ahol a zsidó hallgatókat kezdte ütlegetni a többi hallgató, sőt erre kívülről is kaptak segítséget. Sőt az anatomia professzora is a néma segítők közé tartozott, noha a fáma szerint ő maga is zsidó eredetű volt. Ezt ugyan nem tudom bizonyosan, de annyi tény, hogy ujját sem mozdította az intézetében dúló verekedések miatt. Én, mint az egyetem rektora, igyekeztem a rendetlenséget megfékezni és megpróbáltam a verekedések három vezérét megbüntetni azzal, hogy egy hónapra megvontam tőlük az egyetemi menza kedvezményét. Intézkedésemet azonban három nap múlva kénytelen voltam visszavonni, mert a pécsi „úri társadalom” felhördült és vendéglátását ajánlotta fel a rendetlenkedőknek. Engem pedig kikiáltott zsidóbérencnek, rector judaicusnak, holott semmi mást nem akartam, mint az egyetem békességét megőrizni az oktatás érdekében. Sine ira et studio cselekedtem, mert sem rokonszenv, sem ellenszenv nem élt bennem egyik fél iránt sem, hanem amit tettem, hivatali kötelességemnek éreztem. Ez a cselekedetem azonban rossz híreket költötte a fajvédő körökben és miatta buktam ki

1924-ben a M. T. Akadémia választásából is, ahol Wlassics Gyula korteskedett a „zsidózó pécsi rektor” ellen.

De ez még nem volt elég. 1924 tavaszán egy kis hisztérika orvostanhallgató azzal a hazugsággal állt elő, hogy egyik zsidó kollégája az anatómián meggyalázott egy keresztény hullát, mert azt tréfásan circumdederunt szóval és a kereszt jelével „beszentelte”. Ebből támadt az akkori lapokban nagy port vert „pécsi hullagyalázás” ügye. Én és velem együtt az egyetemi tanács is merő elképzelésnek és hazugságnak fogta föl az esetet, azonban a fajvédők másképp vélekedtek és A Nép c. déli lapjukban nagy támadást intéztek ellenem, sőt Lendvai (Lehner) István fajvédő képviselő az országgyűlésen is hevesen megtámadott és zsidóbérenc kommunista-voltom miatt eltávolításomat követelte. Klebelsberg a parlamentben erélyesen védelmébe vett, de A Nép ellen sajtópert voltam kénytelen indítani rágalmozás miatt. A lap ekkor egy a lipótmezei elmeegógyintézetben ápolott beteget állított a bíróság elé a cikkek szerzőjeként, aki némi hebegés után bocsánatot kért és a bíróság kötelezte a lapot a bocsánatkérés közzlésére. Ám milyen az én szerencsém: amikor a bocsánatkérésnek meg kellett volna jelennie, a lap beszüntette megjelenését. Így aztán a „jó magyarok” közt gyanús maradtam, mert semper aliquid haeret: könnyebb a szennyet rászórni valakire, mint azt lemosni.

Rektori évem tehát nem múlt el simán. Emberfölkötti munkát kellett végezmem, s azt mondhatom, sem erkölcsi sem anyagi hasznom nem volt belőle. A szokásos rektori jövedelem, melyből más időkben e tisztség viselője, házat vehetett, nálam nem volt semmi, mert a pénzromlás miatt az avatási díj fejenként 3000 korona, abban az időben egy kifli ára volt, a tanári fizetés is alig ért valamit.

De itt a helye annak is, hogy a pécsi társadalom és az egyetem viszonyáról is szóljak pár szót.

A pécsi társadalom lelki habitusa inkább német, mint magyar. Igazi pécsinek a „tükét” tekinti, aki ott vert gyökeret nemzedékeken át. (A szó eredete a szőlőművelőkre mutat, akik az emberben is a meggyökeresedett szőlőtőke analogiáját látták.) A század elején még kevés volt a „bevándorló”, így a társadalom eléggé zárkózott életű lehetett. Az egyetem elég sok új embert jelentett, s ezeket a pécsiek nehezen tudták elosztani. Legkönnyebben ment az orvosok befogadása, mivel ezeknek volt legtöbb érintkezésük a lakosság különböző rétegeivel. Vagyon és jövedelem dolgában is ők állottak legelől, tehát könnyen beilleszkehdettek a pécsi előkelőség vonalába. Elég hamar eloszlott tehát irántuk az a félelem, amellyel a régi pécsi orvosok várták a megérkezésüket.

A jogtanárok helyzete maradt a régi. Hiszen szinte valamennyien a volt katolikus jogakadémia tanárai voltak, s így rangemelésük alig jött szóba. Utánpótlásuk is csaknem teljesen az egri érseki jogakadémiáról történt, s így a Kar lélekben és viselkedésben, közéleti szereplésben is azonos maradt.

A bölcsészek kevesen voltak: tanárok és hallgatók elenyésző mennyiséget jelentettek. A filozófusok már az ókorban is gyalog jártak, s jellemző, hogy a Kar 17 éves fennállása alatt egyetlen bölcsésztanárt se jutott eszükbe a pécsieknek pl. városuk képviselőtestületébe beválasztani. Ennek persze oka volt az is, hogy a bölcsészprofesszorok maguk is idegennek érezték Pécsset. A vidéki egyetem tanárságában holmi számkivetést láttak, s úgy néztek a főváros felé, mint Ovidius Tomiból Róma felé. Ez részben nem is csoda, hiszen a maguk tudományának képviselőjeként egymagukra voltak hagyva: távol az elevebb tudományos élettől valahogy mindegyikük árvának képzelte magát. Érdemes tanítványaik se voltak,

mert a pécsi hallgatóság általában igen silány szellemű volt. Kevesen is voltak. Nem sok öröm volt köztük tanítani. A Kar egész fennállásának ideje alatt egy olyan hallgatója volt, aki máig (1961) egyetemi professzorrá tudott lenni, s rajta kívül 2-3 jelent még némi szerepet tudományos életünkben. Ez a siralmas helyzet nem volt titok a minisztérium előtt sem, ezért már 1940 előtt is többször fölmerült a Kar megszüntetésének gondolata. Nem lehet tehát azon megbotránkozni, hogy a Kar tanárainak fele állandóan Budapesten lakott és csupán az előadások megtartására utazott Pécsre, hogy aztán a legközelebbi gyorsvonattal háttal fordítson neki. Ezen még az sem tudott változtatni, hogy a minisztérium törvényt hozott az országgyűléssel, amely az egyetem tanárait kötelezte, hogy az egyetemtől legfeljebb 20 km távolságú körzetben lakhatnak.

Részben ezek voltak az okai az egyetem részben való stagnálásának, de talán legfontosabb volt ebben Klebelsberg elidegenedése Péccstől. Kezdetben ugyanis ennek a szenvedélyes építő miniszternek nagy tervei voltak Péccsel. Szeretett volna e célból pécsi képviselő lenni, ám a pécsi tükék képviselőnek inkább a maguk közül való régi tükéhez ragaszkodtak, s a miniszter jelölését a főispán és polgármester nem merték a siker reményével vállalni. Ehhez járult, hogy az egyetem egyik professzora, Prinz Gyula az egyik helyi lapban eléggé sértő cikket írt a miniszterről, mint az egyetem honoris causa doktoráról. Hiába volt minden engesztelési kísérlet, Klebelsberg elfordult Péccstől és minden alkotó szándékával a szegedi egyetem felé fordult. Szeged bőkezűbbnek is bizonyult, mint amilyen Pécs lehetett, s az eredmény a harmincas években mindenki szeme előtt volt, nem szorul bővebb megvilágításra.

A pécsi egyetem is a „*fluctuat non mergitur*” szavakat írhatta volna címerére. Gömbös miniszterelnök is tervezte a legalább részben való megsemmisítését: a bölcsészkart óhajtotta megszüntetni. Ez Prinz Gyula rektorsága idején történt. A rektor ekkor – elég szerencsétlenül – úgy látta jónak, hogy a miniszterelnököt szándékától úgy téríthetjük el, ha megteesszük a Kar díszdoktorának. Nekem jutott a kelletlen feladat, hogy mint a filozófia professzora (mivel ez a „szak” mintegy a többiek fölött áll és azokat összefoglalja) én öntsem szavakba a Kar egyhangú határozatából született indítványt. Ellene a Tanácsban csak a jogi Kar zúgolódot, bár ez is megszavazta. Gömbös halála azonban megmentette az egyetemet díszdoktorrá avatásától és egyben a bölcsészkart a megszüntetés fenyegető veszélyétől. (A „felszabadulás” után persze az egyetemnek ezt az akcióját is teljesen elferdítve teregették ki, s a „Kis Újság”-ban 1950 júniusában egy Nagy Tibor nevű bértollnok az én szerepemet teljesen hazugul írta le és olyan mondatokat idézett az indítványomból, amelyek egyáltalában nem foglaltatnak abban. De hát a rágalmozó szándék minden aljasságot igazol. A Pesti Hírlap természetesen nem közölte az én helyreigazításomat, ami 1946-ban nem is történhetett másképpen. Tájékoztatóul ide mellékelem az ügy eredeti egyetemi aktáit!)

Egyetemünk bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi Kara ilyen vergődések között ért el 1940-ig, amikor Kolozsvár visszatérével sor kerülhetett a száműzött Ferencz József-tudományegyetemnek alapítási helyére történő visszaköltözésére. E nagyszabású aktus nem jött létre Szeged, Debrecen és Pécs némi megcsonkítása nélkül. A törvényhozás úgy határozott, hogy Péccsett a bölcsészkart „szünetelteti”. Az 1940/41. tanév eddigi működésének utolsó esztendeje volt. Jellemző, hogy mikor az egyetem tanárai 1940 őszén a mecseki hotelben búcsúvacsorára gyűltek össze, sem a város, sem a többi kar részéről

senki sem szólalt föl, hogy legalább búcsút vegyen az eltávozóktól. Circumdederunt...
A Kar rövid két évtized után meghalt. Vajjon lesz-e még föltámadása?

A szegedi egyetemen 1940–1948-ig.

Mikor 1940 őszen a kolozsvári egyetem visszaköltözött megváltozott formájában eredeti székhelyére, engem a szegedi egyetemből újjáalakult Horthy Miklós-tudományegyetem filozófiai tanszékére neveztek ki 1940 októberében. Szegeden új környezetbe kerültem, amely a pécsinél sokkal kedvezőbb és munkára buzdítóbb volt. Az egyetem egész elhelyezése méltóbb és felszerelése a tudományos munkára ugyancsak megfelelőbb volt. Noha a jogtudományi kar egyelőre itt is hiányzott, a filozófiai kar viszont a méltóképpen dolgozó természettudományi karral együtt működve eredményesebb munkát fejthetett ki, mint Pécsen. Nemcsak a tudományos légkör volt jobb Szegeden, hanem a hallgatóság is megfelelőnek mutatkozott.

A szegedi társadalom szintén közvetlenebb, barátságosabb, mint a pécsi. Magyarosabb, hiányzik belőle, a pöffeszkedő kispolgárság és az orvosi karban sem találkozott az a néhány sznob, akik Pécsen az egyetemi tanárok elitjének érezték magukat. Itt amazoknál jóval különb tudósok épp oly egyszerű emberséget mutattak, mint a többi tanártársuk: cseppet sem igyekeztek önmagukat a másikkal fölé emelni. Ebben az egészséges igazi magyar levegőben jól éreztem magamat, s 1940 ősztől 1944 őszéig, amikor a háború vihara hozzánk is elért, az életem legnyugodtabb és legmegelégedettebb éveit élhettem.

Szeged úgy engem, mint a többi újonnan odakerült kollégáimat meleg barátsággal és megbecsüléssel fogadott. Nem volt itt semmi abból a hűvös idegenkedésből, ami a Pécsre költözött – menekült pozsonyi egyetemet fogadta. Szeged kitarta kapuit előttünk. Talán volt ebben része annak is, hogy ez a város 1921 óta már hozzászólt az egyetemhez és láthatta, milyen gazdagodását jelentette az a városnak anyagi és szellemi téren egyaránt.

Az egyetem is megbecsülte személyemet és munkámat. Alig volt olyan egyetemi tisztség, amit alkalom adtán ne ruházott volna rám. Különösen megmutatta ezt akkor, mikor 1942-ben megkapta a felsőházi tagválasztás jogát, s erre a tisztségre egyhangúlag engem választott meg az egyetemi tanárok választó gyűlése. A megbízatás 10 évre szólt, de természetesen vége lett 1945-ben, mikor az akkori felsőházat és képviselőházat, egy szóval: a régi egész országgyűlést elfújta a szél.

1944 nyarán azonban már háborús állapotok köszöntöttek Szegedre. Szeptemberben minden felbolydult. Októberben az egész egyetem menekült az ostoba propaganda és a hivatalos kényszerítés következtében. Kit erre, kit arra kergettek a szelek. Szegeden mindössze 3 családtalan egyetemi tanár maradt, a többi szétszéledt a világ négy tája felé. Én a feleségemmel némi kerülővel a lányom és unokáim körében kötöttem ki Sopronban, ám a buta és gonosz nyilas kormányzat december elején őket is kitelepítette erőszakkal Németországba és mi a legnagyobb elhagyatottságban és elviselhetetlen körülmények közt maradtunk e határszéli városban. De elhatároztam, hogy semmi körülmények közt sem lépem át hazám határát és hasztalan igyekeztek hivatalos részről további menekülésre rávenni, Sopronban maradtam és bújtam a bombázások elől egyik helyről a másikra. Kétségbe ejtő helyzetemben segítségért Kelemen Krizosztom pannonhalmi főpáthoz fordultam, s levelemre válaszul 1944 karácsonyán ő magához hívott vendége gyanánt. Pannonhalma ekkor a svájci vörös kereszt védelme alatt álló nemzetközi gyermekvédelmi

menedékhely volt, s ennek vezetője is megengedte, hogy ott maradjunk. Ezen az Isten áldotta menedékben csendben és békében élhettünk 1945 április végéig, amikor már az egész Magyarország a szovjet hadsereg megszállása alá került és a régi ország és a régi társadalom romjain kezdett berendezkedni az új világ. Debrecenben országgyűlés ült össze és megkezdődött a nagybirtokok felosztása. A régi hivatalnokok eltűntek és helyüket ilyen vagy olyan homo novusok foglalták el, akik szerepükre éppen kéznél voltak vagy mohó érvényesülési vágyban égve fölnyújtották az ujjukat.

1945 április végén két volt miniszterrel: Rakovszkyval és Markossal egyetemben a rendőrség vitt be Pannonhalmáról Győrbe, ahol mintegy internált Jankó Gyula patikusnál. A kopó – nomen est odiosum – szimatolt körülöttem, majd semmi gyanúsat nem találván május 2.-án (hatvanadik születésem napján) a rendőrség megengedte, hogy az újra megindult vonattal elutazhattam feleségemmel együtt Szegedre. Három napig tartott az út Győrből Szegedig. A szegedi állomáson rendőri kordon várta az utasokat, s tetűvizsgálat után beterelték a városba, ahol kellő igazolás után megengedték a „hazatérést”.

Szegeden tökéletesen új világot találtunk. Otthonunk kifosztva, idegen emberekkel tele. Távozásunk ideje alatt a házmesternénk tolvajjá vált, jó embereink jó része megfélemlítve gyanú alatt állt, ha nem börtönben ült. Az egyetemen ostoba senkik és üres kapaszkodók grasszáltak, alig egy-két régi, persze behódolt professzor ült még a katedráján. Engem az ifjúság határozata kegyesen meghagyott a tanszékemen, de volt, akit „tudatlanság” címén elcsapatni kívánt. De a tanszék elfoglalásához külön rendőrségi engedély kellett, majd utána az egyetemi igazoló-bizottság előtt való vesszőfutás következett. Ennek tagjai a pártok és szakszervezetek képviselőiből kerültek ki, előbb Bartucz Lajos, majd Tóth László „el nem menekült” professzorok elnöke alatt.

Eljűnk kerülve az egyik orvoskari tanársegéd (később angliai emigráns!) a „Mai politikai rendszerek” c. könyvemben fölfedezte, hogy a nagy és dicső Sztálint – mint később, 1961-ben a XXII. pártkongresszus – despotának mertem mondani, a vesztemet kívánta. A bizottság azonban csupán a Tanárképző Intézet elnökségétől fosztott meg érte, hozzátéve, hogy rokonszenvesen írtam a fasiszta rendszerekről. Ezt a határozatát később arra változtatta, hogy három évig nem léphetek elő. Mivel előlépésre már egyébként sem volt lehetőségem, ez a határozat lényegében felmentést jelentett, de a Tanárképző elnökségét nem óhajtottam vissza.

Ezek után több-kevesebb kellemetlenség után a lakásunkat is visszakaptam, s az egyetemen a régi módon folytathattam a munkámat, s több új tisztséggel is felruháztak a kollégáim. A városban nem tapasztaltam semmiféle ellenséges indulatot irántam, a legkülönfélébb pártok és intézmények kértek föl előadások tartására. Szóval: minden úgy látszott, hogy a kikökönt szeker újra kerékvágásba tért. A kommunista párt részéről állandóan hívogattak maguk közé, ezt azonban múltammal és minden dogmatizmussal ellentétben állónak éreztem és elhárítottam magamtól. Az 1947. évi képviselőválasztáson azonban – nem éppen okosan – megengedtem, hogy a polgári radikális párt listáján másodiknak jelöljenek. Persze megbuktunk. S ez a jelölés a „polgári” jelző miatt is gyanússá tett a kommunisták szemében. Ezért aztán, mikor Rákosi már elérkezettnek látta az időt a hatalom átvételére, elrendelte az egyetemek megtisztítását a polgári és nemzeti érzésű tanároktól. Ezt még 1948-ra a filozófia tanárain kezdte valamennyi egyetemünkön, végrehajtását pedig a hivatalosan kiscigizaként szereplő, de már akkor titkos kommunista kultuszminiszterére, Ortutayra bízta. Ekkor azonban még ez a fráter is

ragaszkodott némi formákhoz: nem mert senkit sem egyszerűen elbocsájtani vagy nyugalomba helyezni a szolgálatból. Ezért 1947 decemberében hivatalosan megüzente nekem a gyöngye jellemű Tóth Laci barátjával: adjam be nyugdíjazási kérvényemet, mert különben újból igazoló bizottság elé állít és tudhatom, mi lenne annak a vége! Üzenetét indokolni nem volt hajlandó. Erre én megundorodva és meg is elégelve a napról-napra nehezebbé váló, mert örökös megalkuvást igénylő egyetemi életet, beadtam nyugdíjazási kérelmemet s 1948. szeptember elsejére kértem a nyugdíjba helyezésemet. Ez annyit jelentett, hogy nyolc hónapig még fizetésem szabadságon voltam, s a kért időben megváltam a szegedi egyetemtől. Utánam a pedagógia, a történet és a lélektan professzorai már nem is kérhették a nyugdíjazásukat, hanem 1949-ben egy apró fecnín egyszerűen tudatták velük, hogy nyugdíjba vannak helyezve... Még az se vigasztalhatta őket, hogy ez „saját kérelmükre” történt velük, mint én velem. Sic fata tulerunt.

Nyugalomban

Nyugdíjazásom nem lett volna csapás, ha a régi nyugdíjtörvény rendelkezései szerint történik, amely a tényleges fizetés 90 %-át és azontúl még lakbérnyugdíjt is jelentett volna. 1948-ban azonban csak az akkori fizetés 30 %-át adta meg, s ezt azóta is alig valamivel emelte. Ma (1962) sem éri el a nyugdíjamat a mai egyetemi tanári fizetés 25 %-át, vagyis az éhenhalásra sok, a megélhetésre kevés. Hogyan éltünk tehát 1948 óta, erről jobb, ha nem beszélek. Szégyeljék érte magukat azok, akik ennek okai.

1952 februárjában aztán még ezt az éhbért is megvonták tőlem, mint általában a régi régime „méltóságos népelnymói”-tól! Ekkor fenyegette a hozzám hasonló rangú embereket is a kitelepítés veszedelme, ezért jónak láttuk, ha a különben kedves Szegedet elhagyjuk. Gyerekeinkhez közelebb kívántunk lenni, de a Debrecenben való elhelyezkedés nem sikerülvén, Hajdúszoboszlóra kerültünk. Itt közben a nyugdíjamat visszakaptam, de foglalkozást nem találtam.

Így élünk most szűkösben egy szobában és merenghetünk a régi időkön.

Ha jobb körülmények közt kerültem volna nyugalomba, azt mondhatnám, ez csak javamra vált volna. Minden hivatalos kötelességtől menten élhetnék gondolataim teljes kiérlelésének és megírhattam volna mindazt, amire szívem vágya készített. Ám nem csak a nyomorúság gondjai állják útját ennek, hanem a mai régime ennél sokkal kegyetlenebb intézkedése. Rám ütve az ideálista filozófus bélyegét eltiltották könyveim olvasását, sőt amihez hozzáférhettek, azokat elpusztították. A fasizmus vandálnak ítélt könyvégetését a kommunisták a könyvek zúzdába küldésével cserélték föl. Egyben megakadályozzák, hogy az én írásaim hazámban megjelenhessenek. Így lett belőlem élő halott, uomo finito. Élhetek a szobám négy fala közt, de innen ki nem kiálthatok.

Egy darabig ez az állapot sem akadályozhatott meg abban, hogy ne írjak. A gondolatok rákényszerítettek, s ezek az írásaim „hátrahagyott műveim” címen várnak a jobb időkre, vagy az elporladásra. Mi lesz a sorsuk? – ki tudná ma megmondani!?

Néhány befejező szó az írásaimmal kapcsolatban

Elég sok könyvem és cikkem jelent meg, ezek bizonyítják, hogy nem éltem tétlenül. Közöttük azonban vannak, amelyek nem belső kényszer nyomására születtek, hanem

az alkalom vagy a kiadói felhívás hozta őket létre. Én kora ifjúságom óta a szellem történetírójának és az emberi lélek tanulmányozójának készültem. Szerintem a filozófus, központi kérdése: micsoda az ember? A valóság minden egyéb része is csak annyiban érdekli, amennyiben az emberrel van összefüggésben. Természetfilozófia is csak úgy lehetséges, ha a természetet az emberrel való viszonyában vizsgáljuk. Ha a természetet az embertől függetlenül vizsgáljuk, akkor természettudományt, de nem természetfilozófiát csinálunk. Ennek a centrális érdeklődésnek megfelelően érthető, hogy írásaim a szellem történetén túl főleg az erkölcs- és a kultúrfilozófia területén mozognak. A matematika és a természettudományok területén műveltségem és tudásom hiányos, ez magyarázza a logikai problémák elhanyagolását is.

A szellem történetét úgy képzeltem el szolgálni, ha a nagy gondolkodók életét és műveit magyarázom, ezért a főtörekvésem egész életem folyamán arra irányult, hogy nemzetemet egy alapos filozófiatörténettel ajándékozzam meg. Ezt a munkát 3-4 vaskos kötetre terveztem, s elképzelésemben Boutroux és Dilthey művei lebegtek szemem előtt mintaként. Fájdalom! ez a tervem nem valósulhatott meg, mert nem akadt rá kiadó. Amikor végre ez az akadály elhárult, s a M. T. Akadémia is vállalta a kiadását, csak az első kötet, az Antik filozófia jelenhetett meg. A középkori filozófia története elveszett a második világháború végén még kéziratban, a többi pedig elnémitásom miatt már el se készülhetett. Így ez a nagy művem is torso maradt, mint jószándékú elődeimé: Domanovszky Endréé és Horváth Józsefé.

Még kora ifjúságomban megbabonázott Taine mesteri írásművészete, széles látköre, majd a levelezéséből élénk táruló személyes emberi értékei. Ezért róla írtam első nagyobb munkámat. Mire azonban 28 éves koromra a mű elkészült, már szűknek láttam a mester pozitívizmusát és könyvemben Taine, a filozófus kissé rosszul járt. Könyvem ennek ellenére érdemes írás. Kár, hogy amikor elkészülte után 10 év múlva megjelenhetett, már az idő is valahogyan eljárt Taine és a pozitívizmus fölött, így nem tehetett nagyobb hatást.

Érdeklődésem az értékelméleti idealizmus irányában tolódott el, de ha egy-egy gondolkodó lelki alkatát és tanítását írásaiban sikerült talpra állítanom és érthetően jellemezni, abban bizonyosan sokat köszönhetek Taine és Boutroux, általában a franciák hatásának.

Könyveim jó része kiadói ösztönzésnek okából, vagy előadásaim nyomán jött létre, ezért nem is óhajtok róluk részletesebben szólni. Azt hiszem azonban, vannak köztük olyanok, amik némi maradandóságra tarthatnak igényt.

Az *Antik Filozófia* megérdemelné az újra kiadást, bár a filozófiatörténetek elég hamar elavulnak. Mivel 1944 óta szinte hermetikusan el vagyok zárva a nyugati könyvektől és folyóiratoktól, sajnós! nem kísérhettem figyelemmel a külföld ilyen irányú kutatásait és eredményeit, de különösen a kézírataim közt található Platon-fejezet és néhány jegyzetem beiktatásával ez a munka még most is megállná a helyét.

„Bevezetés a filozófiába” címen érdemes volna újra kiadni azt a könyvem, amely *A filozófia* címmel 1944-ben jelent meg, s a háború alatt alig került az olvasók kezébe. Budapest ostromakor pedig a nyomtatott ívek a Pantheon pincéjében pusztultak el. Ez a könyvem *A filozófia kis tükréne*k harmadik nagyon bővített kiadása.

Ugyancsak három kiadásban jelent meg *A filozófia története* (Pantheon) című rövidebb összefoglalásom. Általános tájékoztatásra bizonyos pótlásokkal ez is használható lenne a jövőben is.

Gondolkodásom megismerésére legjobb tájékoztató az *Ember és Világ, Az ember lelki élete* című könyveim, továbbá a kéziratban maradt *Az erkölcsi világ*, melynek részei: 1. *Az erkölcsi élet*, 2. *A kultúra*, 3. *A világnézet*. Ezeknek olvasásából kitűnik, jogos-e engem egyszerűen ideálistának elkönnyelni, s kitűnik az is, miért nem vagyok marxista. Én magam gondolkodásom megelőlésére legszívesebben a KRITIKAI PERSONÁLIZMUS elnevezést használnám. Mit jelent ez?

Azt jelenti, hogy a teljes emberség az u.n. erkölcsi személyiségben (persona) valósul meg, s az emberi fejlődésnek ez a célja. S jelenti azt, hogy az ember világa nem a valóság passzív tükrözése, hanem mi a világunkat önmagunk aktív módon, szellemi aktusokkal építjük föl a valóság adottságaiból. Téves tehát az a tanítás, hogy a megismerés „tükrözés”, mert a valóság tükrözéseit az ismeretben az emberi szellem a maga benső alkotásának megfelelően alakítja képekké, ill. fogalmakká, végső fokon ismeretté. Ennek a szellemi alkotásnak folyamata a kritika és eredménye a filozófia.

Semmiféle filozófiai kutatás sem lehet el bizonyos fokú szkepszis nélkül. Descartesnak igaza van, amikor minden filozófiai kutatás élére a „mindenben kételkedni kell” (de omnibus dubitandum) köteleességet teszi. Így rá kell eszmélnünk arra, hogy vannak kérdések, amelyekre emberi természetünk miatt sohasem adhatunk választ. Ilyenek pl. a világ kezdetére és végére vonatkozó problémák, az istenség mibenléte és hasonlók, hiszen még azt se tudjuk igazán, mi az anyag, és mi az erő, ami azt mozgatja? S ki tudná felmérni a lélek és a szellem mélységeit!? Ebből következik, hogy minden metafizikát az ész költészetének kell tartanunk. A vallásokkal együtt szükséges és vigasztaló, fölemelő költemények ezek. Valóságszínük is lehet, de nem különben, mint ahogy regényt is írhatunk, amelynek minden hőse és történése igaz lehetne, mégse igaz, mert sem a szereplői, sem az eseményei soha nem történtek meg: nem igazak.

Tagadhatatlan igazság azonban, hogy a természetnek nevezett valóságnak vannak örök törvényei, amelyek szerint változásai végbemennek. Hogy aztán ezek egy örök isteni akarat megnyilvánulásai-e, avagy magával a természeti valósággal azonos lények (pl. hogy az anyag azonos-e az erővel?) az számunkra megismerhetetlen.

Ám az emberi társadalom egészen más alakulat, mint a természet. Ez emberi alkotás: annyi benne a törvényszerű, amennyi az alkotás törvényszerűsége. Formálója az emberi akarat. Élete: a politika a művészettel rokon, s nem a természettel. Az állam törvényei és a közösségek szokásai nem természet törvények, változtathatók, s nem állandók. Itt rejlik Marx tanításának alaptévedése. Az ő szándéka – mint mondja – a valóság megváltoztatása és nem a megmagyarázása. Tehát a valóságot a megváltoztatás szándékával vizsgálja és ehhez filozófiájában célt keres. Ebben a munkájában a társadalmat mintegy a természettel azonosítja, amelynek állandó törvények szerint történik a mozgása. Ilyen társadalmi törvények azonban nincsenek, mert az emberi akaratok szerint változik. Minden társadalmat eszmék mozgatnak, amelyek emberi tudatokban élnek (pl. szabadság, egyenlőség, jólét, stb.). A természetben nincs szabadság, se egyenlőség: minden megszabott pályán mozog és nincs még két egyforma falevél sem. Marx gondolkodása annak a pozitivistá, Comte-tól származó filozófiának a folytatása, amely a szociológiát egy sorba állította a matematikával és a természettudományokkal és a társadalomban is hasonló törvényeket keresett. Ez tévedés, mert a társadalom a természet mellett, vagy inkább: fölött élő erkölcsi világ, amely egészen más volta miatt egészen más valóság. A természetben un. örök

törvények, a társadalomban pedig un. örök értékek uralkodnak. Mozgásukat ezekkel írhatjuk le.

Marxék érdeme, hogy ráirányították figyelmünket a társadalom nagy alakító szerepére, de tévedtek, amikor ennek az érték-céljait magának a társadalomból eredettnek tartják. Az értékek nem valóságok. Függetlenek is ettől, de bizonyos módon az emberekben megvalósulhatnak. Nem a társadalomból származnak, de a társadalomban tudatosulhatnak. Maga Marx is úgy hiszi, hogy a kommunizmus idején az ideológia, azaz az érték tudat előtte jár és vezeti majd a valóság alakítását. Miért tartja tehát ezt megfordítottan a kommunizmus előtt, amikor a társadalmi valóság előbbi, mint az ideológia, s ez csupán annak visszfénye? (Az Überbau itt az Unterbau származéka.)

Általában azt kell mondanom, hogy a valóság sokkal több rété, semhogy két dialektikus féllel kimeríthető volna. A társadalom nem tisztán bourgeoiskból és proletárokból, kizsákmányolókból és kizsákmányoltakból, a filozófia nem ideáлизmusból és naturáлизmusból áll, mert e két végtelen túl még számtalan árnyalat – ha úgy tetszik: osztály – szerepel bennük. Hamlet szavai az igazak: a valóság sokkal mélyebb semmint bölcselmünk álmodni képes.

Ezzel be is fejezem ezt az elmélkedést. Visszatekintve életemre, azt mondhatom: ha újra élnék, megint csak ezt élném végig. Egyet-mást okosabban, bölcsebben tennék, de a lényegben semmit sem változtatnék.